क्र०सं०ग्रा०ॐ०
प्रवेश सं० ५२०७२ विषय: वेद क्रम सं०

नाम दर्शपूर्णमासमंत्रार्थसंग्रहचन्द्रिका बौधायनीया ग्रन्थकार पाजगुण्डापनामक वैद्यनाथ भट्टः

पत्र सं० १–५२ अक्षर सं० (पंक्ति) ३२ पंक्ति सं० (पृष्ठ) ११

श्लोक सं०

आकार १०.३×४.२ लिपि दे.ना. प्राचीन ३१

वि० विवरण 001233 ना.१५-८-८४

पी० एस० यू० पी०—८० एस० सी० ई०—१६५९—१० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्रं.सं. ४००७२

॥ जयरत्नपूर्णभाराम संग्रार्थसंग्रहदंडिकाप्रारंभः॥

॥ नानादिदेशन मागनतु श्री॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥आश्रये जगदाधारं हेरंबांघ्रिसरोरुहे ॥ यद्ध्यानःस्पर्शनाद्विघ्नवा
र्द्धिः शुष्यत्यसंशयं ॥१॥ अस्ति श्रीमदमंदमंदरगिरिग्रावस्थलप्रस्खलत्तुंगतुंगतरंगभं
१ गिसुभगगन्नभासमजारोधसि ॥ इंद्रप्रस्थपुरं जगज्जनयुतं सत्संपदामास्पदं स्वःसाम्राज्यवि
डंबिनिस्तुलगुणं भूमंडलीमंडनं ॥२॥ तत्रोदारपवित्रचित्रचरिते सद्विश्वविश्वंभरालंबे श्रीव
रणारविंदयुगलध्यानादवाप्तोदये ॥ आत्रेयाख्यकुलांबुधौ समभवद्रत्नं महादेवकं शंभुःसो
ऽपरो विना मतिनिधिर्भालीयमालोचनं ॥३॥ वापूजीति महामणिः प्रभुवरो वंशावतंसस्ततःस्वे
भामि घइ वावदातहृदयो विष्णोः पदालंबनः ॥ साक्षान्माधव एव संप्रति पुनस्त्रातुं जगन्मंडलं जा
तो यत्र शशाम शास्त्रसुविदां दारिद्र्यदावानलः ॥४॥ क्षमोद्वहनधीरताऽधरीकृतभुजगराजः ॥
पद्मभूः पुरुषार्थान्वहति यशोदयावर्द्धितः ॥५॥ यो वेदांतविचारचारुसुमतिः संध्यादि १
सत्सौतिमानन्नादिद्रविणादिदाननिरतो दिल्यां महाभाग्यवान् ॥ ज्ञाता पंडितवैदिकादिनिक
रज्ञानेकनिष्ठस्सुधीः श्रीमान्दीनपरायणः सुजनतापूर्णः सदा सात्विकः ॥६॥ कर्मब्रह्मोक्त

हृदयः कुर्वन्निंद्रसदःश्रियम् ॥ उमारमणपादाब्जप्राप्तभूमींद्रवैभवः ॥७॥ बालाजीनाजि
रायाणां प्रेमपात्रतमं सदा ॥ विद्वान्हि सर्वनीतिज्ञो भूपतिर्मित्रदृक्प्रभुः ॥८॥ वैद्यनाथः पाथगुंडे
यथामति तु तन्मुदे ॥ आलोच्यानेकभाष्यार्थानेकीकृत्य च यत्नतः ॥९॥ बौधायनऋषेः सर्वर्
षिप्रवरमौलिनः ॥ कल्पयामि क्रमाद्दर्शपूर्णमासानुगान्मनून् ॥१०॥ आहिताग्निरन्वाधानदि
नेप्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽश्मश्रूपपक्षकेशलोमनखानि वापयित्वा कृतस्नानो नवनीताभ्यंजनोज
नोऽहतवासाः स्नातैः पत्न्यध्वर्य्वादिभिः सह प्रत्येकं सप्तभिः सप्तभिर्दर्भपिंजूलैर्मुखं नाभिं गु
ल्फौ च संमृज्य दर्भान्समुच्छित्य प्रोक्ष्योदङ् निरस्यति अप उपस्पृश्य ततः सवनं· अथ मंत्राचमनं कु
र्यात् आपो हि ष्ठेति तिसृभिस्त्रिरपः पिबेद्धाहृतीभिर्मुखमुन्मृजेदेतद्वा विपरीतं तन्मंत्राचमनं ॥
ततः शेषं समाप्य मंत्रप्रोक्षणं करोतीति॰ अग्रे श्मश्रूण्यवपेत अथोपपक्षौ अथ केशानिति श्रु
त्तोकर्मीते चाभिधानाद्यथाक्रमं वापयेत् ॥ ऊर्ध्वोष्ठस्थ हनुकपोलस्थ। भालस्थ। केशाः क्रमेण
र्थः। अंजनांतेन हंद्वेन कृतशद्वेन वद्रुत्रीहिः क्रमाचरणक इत्यर्थः। एकविंशत्यादर्भपिंजूलैः प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वयतीतिश्रुत्यादकुभिर्दर्भेनाडीभिर्युक्तमेकं कौंउदर्भपिंजूलमितिविद्यारण्यस्वामिभिर्व्याख्या॰
२ तत्वेन कुशत्रयसमुदायस्तत् इत्यन्ये व्याख्यातत्वेन च उभयथापि एक विंशति कुशात्रसमुदायस्य
पवनकरणत्वप्रतीतिस्तथापि त्रिधाविभज्यसप्तभिः॰ गुल्फांतं संमृजेत्॰ ततः समुच्छ्रितं सेकीकृत्य॰ मुखादि
संमार्जनमंत्रा चमनमंत्रप्रोक्षणानि अध्वर्युपत्नी यजमानादीनां बोध्यानि॰ एतद्वाविपरीतं व्यस्ताभिर्व्या
हृतिभिस्त्रिरपः पिबेत्॰ आपोहिष्ठेतितिसृभिर्मुखमुन्मृजेदिति वा विपरीतं॰ ततो मुखाच्छिद्रं हस्तौ शि
रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयं चोन्मृजेदित्यर्थः। अथ मंत्रव्याख्याने आपोहीति॰ आपोहिष्ठा मयोभु
वस्तान ऊर्ज्जे दधातन॥ महेरणाय चक्षसइति। हि शब्दः एवकारार्थः॥ प्रसिद्ध्यर्थो वा॥ हे आपो यूयमे
व मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयित्र्यो भवत। स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धं। तास्तादृश्यो
यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत॥ किंच महे महते रणाय रमणीया २
य चक्षसे दर्शनाय दधातन॥ अस्मान् परतत्वसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः॥ अथ द्वितीयामा
ह॥ यो वः शिवतमो॰ मातरइति। वो युष्माकं शिवतमः शांततमः सुखैकपातुर्यो रसोऽस्ति। इहास्मि

न्कर्मणि नोऽस्मान् तस्य भाजयत॥ तं रसं प्रापयत तत्र दृष्टांतः। उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्री
तियुक्ता मातरो यथा स्वकीयं स्तन्यरसं प्रापयंति तद्वदित्यर्थः। तृतीयामाह॥ तस्मा अरं गमाम॰ थाचनद्
नि। यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं प्रीता भवथ। तस्मै रसाय वो युष्मान् अलं भृशं प्रा
प्नुमः। किंचहे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ : प्रजोत्पादकान् कुरुध। व्याहृतयः नूर्दक्षिणतः। भूरिति वा
अयं लोक इति श्रुतिः भूरिति पृथिव्यात्मको गार्हपत्योऽग्निरिति भावयन् दक्षिणतः दक्षिणमंसं संमृजे
त्। भुवइत्युत्तरतः। भुवइत्यंतरिक्षमिति श्रुतिः अंतरिक्षात्मको आहवनीय इति भावयन् उत्तरस्तः उ
त्तरमंसं संमृजेत्। सुवइति अलोमकौ ओष्ठौ। सुवइत्यसौ लोक इति श्रुतिः। स्वर्गात्मको दक्षिणाग्नि
रिति भावयन् अलोमकौ ओष्ठौ संमृज्यात्। दधिक्राव्णो॰ दधिक्रामति प्राप्नोति दधिक्रावा। एतन्नाम
को दधिप्रियः कश्चिद्देवविशेषः। अग्निरित्यन्ये। तस्य देवस्याकारिषं अहं करोमि स्तवनान्निमित्ता की

दृशस्य जिष्णोर्जयशीलस्य अश्वस्य व्यापिनः । वाजिनोऽन्नवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि कर
त् । कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगंधोपेतं करोतु । अस्माकमायूंषि च प्रतारिषत् प्रवर्द्धतु । आ पादि
३ ति व्याख्यातं । यच्चिद्धि ते० वरुण प्रियामह इति । हे वरुण देव ते त्वदीयं यच्चिद्धि यत्किंचिदपि कर्म व्र
तं दिवि दिवि दिने दिने प्रकर्षेण मिनीमसि तर्कयामः तत्र दृष्टांतः विशो यथा सर्वाः प्रजाः स्वस्वव्यापारं य
था तर्कयेति तद्वत् । हि यस्मात्त्वदीयं व्रतं कर्म सर्वदा तर्कयामस्तस्मात्त्वोपरि न रेमेति शेषः । द्वितीयामा
यत्किंचेदं ह । हे वरुण मनुष्या वयं दैव्ये देवलोकवर्त्तिनि जने यत्किंचेदमभिद्रोहं स्वल्पमधिकं वा द्रोहं अचित्ती
अज्ञानेन चरामसि कुर्मः । किंच यदपि तव धर्मा त्वदीयं कर्म युयोपिम विनाशयामः । हे देव तस्मादेनसो द्रो
हाकर्मनाशाच्च नोऽस्मान्मा रीरिषः हिंसां मा कृथाः तृतीयामाह ॥ कितवासः धूर्त्तसमानाः स्वार्थसा ३
धनपराः कृतिजा यत्कर्मागे रिरिपुर्नाशितवंतः न दीवि न तु देवने सम्यग्व्यवहृतौ प्रवर्त्तन्ते । वा अथ

वा यत् घ पापं सत्यं अवश्यं कृतं ज्ञात्वैव कृतमित्यर्थः । घ इति छेदः । अघ इति वा छेद इत्यपरे । आद्ये नामै
कदेश इति न्यायेन । अघशब्दात्सोः सुपां सुलुगिति लुकि घ इति एवं च घ इति पादपूरणार्थकः । अस्वं
उः पापवाचको निपातो वेति अभियुक्तोक्तं व्याख्यानं चिंत्यं । उत अपि च यदन्न विद्म । यत्पापमज्ञानेन कृ
तमित्यर्थः । सर्वा ता कृत्विन्भिर्विनाशितमं गं ज्ञात्वा कृतमज्ञानेन कृतं चेति यानि संति तानि सर्वाणि शि
थिरेव शिथिलानीव विष्य परिहर दूरीकुर्वित्यर्थः । अथानंतरं हे वरुण ते तव प्रियासः स्याम प्रिया भवे
म ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः० नाभवंतिति ॥ आपस्ता च निर्मलत्वेन भास्वरत्वाद्धिरण्यसदृशवर्णोपेताः
तथा शुचयः । स्वयं शुद्धाः पावकाः स्नानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च । यासु प्रसूतकश्यपाख्यः प्रजाप
तिरुत्पन्नः । यासु प्रसूत इंद्रोप्युत्पन्नः अग्निं च या आपो गर्भत्वेन दधिरे तदेतत्त्रयं शाखांतरगतेभ्यो
र्थवादेभ्यो द्रष्टव्यं । अत्राप्यग्ने गर्भो अपामसीति चतुर्थकांडे मंत्रांतरमाम्नातं । ईदृश्यो या आपस्ताः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्योनाः सुखकारिण्यः अतो ऽस्माकं शं भवंतु सुखं प्रापयंतु॥ यासां राजा॰ भवंत्विति॥ वरुणाख्यो
राजा अपामधिपतिर्यासामपां मध्ये याति गूढः संचरति। किं कुर्वन्। जनानां सत्यानृते अवपश्यन्।
४ स्नानपानादौ यो यथाशास्त्रमाचरति तत्सर्वमवपश्यन्। ताश्चापो मधुरसं श्चोतंति क्षारयंती तिम
धुश्चुतः शुचयः इत्यादि पूर्ववत्॥ यासां देवादि॰ भवंत्विति॰ दिवि द्युलोके देवा यासामपां संबधिसा
रंभक्षं कुर्वंति स्वभोज्यं कुर्वंति। या पूर्वं हि देवैः सेव्यंते। तच्चापां सारभूतं याश्चापो अंतरिक्षे [illegible] धाव
रूपेण बहुप्रकारा भवंति। याश्चापः पृथिवीं सर्वां पयसा सक्रीदेन द्रवेणोंदंति क्लेदयंति शुक्रा निर्मलाः
तान आप इत्यादि पूर्ववत्। शिवेन मा चक्षुषा॰ निधत्तेति। हे आपो यूयं शिवेन चक्षुषा शंतया दृष्ट्या मा
पश्यत। मामवलोकयत। तथा शिवया तन्वा शंतेन त्वदीयशरीरेण मे त्वचमुपस्पृशत। अहमप्य
प्सुषदो जलेषु स्थितान् सर्वानप्यग्नीन् हुवे जुहोमि। होमेन तर्पयामि वो युष्मदीयं यत् वर्चः कांतिः

यच्चाबलं यद्व्योजो बलहेतुरष्टमो धातुः तत्सर्वं मयि निधत्त स्थापयत। पवमानः पुनातु मा इति।
यो देवः पोता सर्वेषां शोधयिता स देवः पवित्रेण शुद्धिसाधनेनास्मदीयतपध्यानादिना मां पुनातु शो
धयतु। कीदृशः पोता। पवमानः शोधनकुशलः। सुवर्जनः स्वर्गलोकोत्पन्नः। विचर्षणिः विविधयो
धनप्रकाराभिज्ञः॥ अथ द्वितीयामाह। पुनंतु मा देव॰ आयव इति॰ ये कल्पादौ स्वर्गलोके पुण्यमुत्पन्न
त्वेन देवरूपा जनाः॥ ये च स्वायंभुवमनुप्रभृतयो ऋषयः। ते पि स्वकर्मवशान्मनुष्यलोके आयांति
सायवो मनुष्याः सदाचारपराः सुकृतवंतः। ते विश्वे सर्वे पि धिया अनुग्रहबुद्ध्या मां पुनंतु॥
अथ तृतीयामाह॥ जातवेदः॰ क्रतवे रनु इति। हे जातवेद उत्पन्नसर्वजगद्विज्ञानाग्ने देव॰ शुक्रेण
दीप्यत्॰ दीप्याभासमानः त्वं क्रतवे रनु॰ अस्मदनुष्ठेयान् कर्मविशेषाननुलक्ष्य पवित्रेणाकृत्वा
शोधकेन त्वसंकल्पेन पवित्रवदस्मदनुष्ठितं कर्म शुद्धियुक्तं यथा भवति तथा मां पुनीहि शोध

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

य। चतुर्थीमाह ॥ यत्ते पवित्र० तेन पुनीमहे इति। हे अग्ने तव अर्चिषि जिह्वाज्वालानां अंतरा मध्ये विततं विस्तृतं
५ यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं ब्रह्मपरिवृढमस्ति तेन वयं पुनीमहे। अथ पंचमीमाह। उभाभ्यां देव० पुनीमहे इ
ति। हे सवितर्देव त्वदीयं यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं। यच्च सवः कर्मस्वस्मद्विषयं प्रेरणं। ताभ्यामुभाभ्यामिदं ब्र
ह्मपरिवृढं कर्म पुनीमहे शोधयामः। अथ षष्ठीमाह। वैश्वदेवी पु० रयीणामिति। वैश्वदेवी सर्वदेवस
ंबंधिनी या देवी शोधनकुशला सा अस्मान् पुनती शोधयंती आगात् आगच्छतु। यस्यै यस्याः देव्याः तन्वः शुद्धि
हेतवो देहविशेषाः वीतपृष्ठाः कांतस्तुतयः तया देव्या अनुगृहीताः सधमाद्येषु ऋत्विग्भिः सह हर्षयोग्ये
षु कर्मसु मदंतो हृष्यंतो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम। अथ सप्तमीमाह। वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुना०
दमापुनीतामिति। विश्वेषां नराणां हितोऽग्निरादित्यो वा देवः स्वकीयरश्मिभिर्मां पुनातु। वातो वायुर्दे ५
वः प्राणेनेषिरः प्राणरूपेण देहे पुगच्छन् मयोभूः सुखभावयिता भवतु। द्यावापृथिव्यौ च ऋताव

री ऋतावर्यौ सत्यवत्यौ यज्ञिये यज्ञार्हे ते सत्यौ पयसा जलेन पयोभिः क्षीरादिरसैश्च मां पुनीतां। अथा
ष्टमीमाह। बृहद्भिः सवितस्तृ० पुनाहि मेति। हे सवितः। कर्मसुप्रेरकाग्ने देव मन्मभिर्मननैरस्मदनुग्रह
विषयं मां पुनीहि। कीदृशैः बृहद्भिः महद्भिरादरयुक्तैः। तृभिः पापतरणसाधनैः। वर्षिष्ठैः चिरकालानुव
र्त्याद्दृढतमैर्दक्षैः शोधनकुशलैः। अथ नवमीमाह। येन देवा अपुनत० ब्रह्म पुनीमहे इति। येन शुद्धिसाध
नेन देवाः पूर्वान्यजमानान् पुनत। कश गतौ इति धातोरूपमन्तः शकारांतः कश शब्दो गतिवाची येन शुद्धि
साधनेनापो देवताः दिव्यं कशोऽपुनत। द्युलोकविषयां गतिं शोधितवंतः दिव्येन द्युलोकप्राप्येन ब्रह्मणा
परिवृढेन तेन शुद्धिसाधनेनेदं ब्रह्मानुष्ठीयमानं परिवृढं कर्म पुनीमहे। अथ दशमीमाह। यः पाव० सोम
र्वं स्मप० स्वनेति। यः पुमान् पावमानीः शोधकदेवतासंबंधिनीरेताः ऋचः अध्येति पठति। अयं नरः सार
तिवा। सपुरुषः सर्वं संसारभूतं फलमश्नाति भुंक्ते कीदृशं रसं ऋषिभिः संभृतं मंत्रैर्मदभिज्ञैर्मुनिभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्च संपादितं अतएव पूतं शुद्धं मातरिश्वना वायुना स्वदितं स्वादूकृतं॰ अथैकादशीमाह। पावमानीर्यो अ॰
ऽदकमिति॰ यो ध्येति॰ तस्मै पुरुषाय सरस्वती रसं दुग्धे॰ कीदृशं क्षीरादिरूपं॥ अथ द्वादशीमाह॰ पाव
६ मानीस्व॰ पयस्वतीः। ऋ॰ हितमिति॰ याः पावमान्यः ऋचस्ताः स्वस्ता। स्वस्त्ययनीः क्षेमप्रापिकाः सुदु
घाः सुष्टु फलं दुहानाः पयस्वतीः क्षीरादिरसहेतवश्च प्रसिद्धाः अस्माननुगृह्णन्तिति शेषः ऋषिभिर्मे
ऽदर्शिभिर्मुनिभिः रसः फलसारः संभृतः अस्मासु संपादितः ब्राह्मणेभ्यः तस्मात्कौः ब्राह्मणाः तेषु स्मा
मृतममृतं अविनाशि हितं संपादितं॰ अथ त्रयोदशीमाह। पावमानीर्दि॰ समाभृता इति॰ देवैरिंद्रादि
भिः समाहृताः संपादिताः पावमानीर्दीः पवमानमंत्राभिमानिन्यो देवता कदृशं दिशंतु प्रयच्छं
तु॰ तत्रसान्कामांश्च नाः स्मदर्थं समृद्धान् कुर्वंतु। अथ चतुर्दशीमाह। पावमानीस्व॰ ऽघृत॰ इति मि ६
ति॰ घृतं श्चोतंति क्षारयंतीति घृतश्चुतः अन्यत्स्पष्टं। अथ पंचदशीमाह। येन देवाः प॰ पुनंतु मेति। देवाः

इंद्राद्याः येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा स्वदेहं शोधयंति॰ सहस्रधारं तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमा
न्यश्चऋचो मां पुनंतु। अथ षोडशीमाह। प्राजापत्यं प॰ पुनीमहे इति॰ यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं प्राजापत्यं प्रजा
पतिसंबंधि गतो घ्नामं इदं मे विनिर्मितत्वात् शतसंख्याकेरुघ्नामेनो विशेषेसुक्तं हिरण्मयं साधनेन ब्र
ह्मणा निर्मितं तेन तादृशेन पवित्रेण ब्रह्मविदो देवाः यं विदो वयं पूतं ब्रह्म पूर्वं मा कर्म पुनीमहे
भूयोपि शोधयामः। अथ सप्तदशीमाह। इंद्रः सुनीती इंद्रः सुनीत्या शोभनफलप्रापिकया दिव्या सह मां
पुनातु वरुणः समीच्या अनुकूलया देव्या सह मां पुनातु। यं मा राजा प्रमत्ताभिः प्रकर्षेण मादिकाभिर्दे
वीभिः सह मां पुनातु॰ जातवेदा ऊर्जयंत्या क्षीरादिरसप्रापिकया देव्या सह मां पुनातु॰ कयानश्चित्र॰
स्तुतिभिः। कस्य प्रजापतेः संबंधिनी सप्तम्यर्थे केति शब्दः स्त्रीलिंगे वर्तते॰ ऊती शब्दो रक्षावाचकस्त
या ऊत्या प्रजापतिसंबंधिना रक्षणेन चित्र आभुवत् चित्रो दंयश्रानो स्मान् प्रत्यागतः कीदृशो यज्ञः

सोमः स्या सह मां पुनातु॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सदावृधः सर्वदा वर्धमानः सखानामिव प्रियतमः सखायइः कया प्रज्ञा प्रतिसंबंधिन्या शचिष्ठया अति
शयेन तया शक्त्या वृता वर्तते। हे इंद्र त्वं कः प्रजापतिः मत्सत् मदयतु हर्षयतु। कीदृशः प्रजापतिः सत्यः
७ परमार्थभूतः मदानां हर्षकारणानां आसुतादीनां अंधसो ऽन्नस्य चमद्रिष्ठः अतिशयेन वर्द्धयिता। आ
रुजे सर्वनो निघ्नं गार्थं वसु अपेक्षितं धनं। दृढाचित् दृढमेव करोत्विति शेषः। इंद्रजापतेजरितॄणां जारण
शीलानां सखीनां स्तोतॄणां अस्माकं शतं ऊतिभिः तत्संख्याकै रक्षणैः। अभीषुणः सर्वतः सु
ष्टु अविता भवासि॥ तरत्स इति चतुर्ऋचं तत्र प्रथमा। तरत्स मंदी ... मंदी देवानां हर्षकरः स सोमः तरत् स्तो
तृन् पाप्मनः सकाशात्तारयन् धावति पवते। तदेव दर्शयति। सुतस्याभिषुतस्यांधसो दयानामन्नात्मकस्य ७
सोमस्य धारा धावति पवते। पुनरपि तदेवाह। संतादरार्थं। तरत्स मंदी धावतीति। यद्वास्माकं दोषात् स्तेनात् लो
... इत्यर्थः तद्यथा। तरतिस ... सर्वं मंदी सन् ... धावति गच्छत् इंगितं। धारासुतस्यांधसो धारयामि

सुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचा कृतस्येति। अथ द्वितीया॥ उस्रा वेदेति। वसूनां धनानां मुस्रो सर ...
प्रदात्री देवी यो तमानास्त्र्यमाना वा सोमस्य धारा मर्त्यस्य मनुष्यस्य जमानं वसो राक्षस्तुं वेद जानाति। सिद्धम
न्यत्। अथ तृतीया। ध्वस्रयोरिति। ध्वस्रयोः पुरुषंत्योः ध्वस्रः क
श्चिद्राजा। तयोरुभयोरत्रेतरेतरयोगविवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यं। सहस्राणि धनानां सहस्राण्याददमहे। व
यं प्रतिगृहीतवः। तदस्माभिः प्रतिगृहीतं धनमुत्तममस्तीति कथं नः सो मं प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः। सि
द्धमन्यत्। यथा वस्तारएतयोर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्त पुरुमीढौ प्रतिजगृहतुः। तथा च शाट्यायनकं। अ
थ ह वैतरंत पुरुमीढौ तदश्वीध्वस्रयोः पुरुषंत्यो र्बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तोहसां गुल्मासते प्र
तिम शाते नावकामयेतां सातं नाविवेद। सा तस्मा दात्रमिवैव न प्रतिगृहीतमिति तावेतच्चतुर्ऋचमपश्यतां
तेन प्रस्तुतं ततो वै तयोरसात ममवदात्रमिवैव न प्रतिगृहीत सद्यः प्रतिगृह्य कामयेते त्यादि। अथ चतुर्थी।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आयमेति। यमोर्थस्तत्पुरुषं सोस्त्रिंशतं त्रिंशतानि सहस्राणि तनोदस्मात्पादश्लोहेदं प्रतिगृह्णीमः। त
८ यारस्माभिः प्रतिगृहीतं तत्सर्वमप्रतिगृहीतमस्त्विति सोमं रूपिः प्रार्थयत इति सोमस्येव स्तुतिः। सिद्धमन्य
तु। याः पुरस्तात्पू० मारुतेरिति: रश्मयरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासां तास्तादृशीभिः। अतएवोक्त
[illegible] दिवागातुविद इत्यन्या [illegible]
वनमंत्रे समाम्नायते। देवोनः सवितोत्पुनात्व० छिद्रेणेति। [illegible] तद्विदंतीति गातुवित्। तादृशाः हे देवाः सूर्यं यज्ञाय
[illegible] नत्वा कृतानि। दिवागातु० ज्ञातामिति: गातुमितः [illegible] सोयं यज्ञो मनसस्पतिना अस्मदीयमनः पालकेन देवेन परमेश्वरेण
ज्ञानुष्ठानार्थं गातुं विंदत मार्गं लभध्वं। [illegible] अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य चलनाद्धेतुर्वायुः कारणं। आकूत्यै० ८
वातात् वायोः सकाशात् प्रयुज्यतां प्रेर्यतां। अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य [illegible] कामो भोगः। समृधिः। समृद्धिः। अ
हृदय आकूत्यादिसिद्ध्यर्थं त्वां पुरोदधे पुरस्कृत्य सेवे। आकूतिः संकल्पः। कामो भोगः। समृधिः। संसिद्धिः। अ
मतत्वं अपमृत्युराहित्यं। जीवनं। अन्नादिसंपत्तिः। आकूति० लोके रूढिमंतः कृतीराः वसेस्वरक्षणार्थं स

भर्ध्ये धनादिसमृद्ध्यर्थं च अस्यै दस्या कूतिं संकल्पं काममभि छौधिया दु/ द्विविशो यां श्वयुंजते आश्रयंति। नर्ति
द्वेनेरपेत्स्ये लम्बतंत्रा नाकूत्यादीन् भजंते। आकूतिं देवीं० अहमाकूतिं संकल्पाभिमानिनीं देवीं कार्यं बुकुर्वा
णस्य मनसः पुरोदधे। संकल्पपूर्वमेव सर्वं कार्यं मदीयेन मनसा क्रियत इत्यर्थः। सेयमाकूतिः यज्ञस्य मातृ
स्थानीया सती मम सुहवा सुखेनावस्थितुं शक्यास्तु। सकामः। कामसहितः मदीयेन मनसा यत्कार्यं कर्तुमि
च्छामि मदीये हृदये प्रविष्टमेनत्कार्यं विंदेयं लभेयं। तन्मऋध्यतां० सकामः तन्मे ऋध्यतां। एवमुनरत्रा
पि व्याख्येयं। इडादेवहूः० पितरो नुमदंतु। येयं इडा देवी गोरूपा। सेयमत्र देवहूर्देवानामाह्वयित्री। यस्तुमं
नुः सोत्र यज्ञनीर्यज्ञ प्रवर्तकः यश्च बृहस्पतिः सोप्युक्थामदानि उक्थैः शस्त्रैः आयमानो मदो हर्षो येषु मंत्र
वाक्येषु तानि वाक्यानि उक्थामदानि। शंसिषत् शंसति। येविश्वेदेवास्ते त्रसूक्तवाचः स्तोत्रवाक्यानि कारः हे म
तं रूपे पृथिवि यथोक्तानामिडादिदेवानामनुग्रहाद पराधरहितं मां त्वं माहिंसीः। त्वदनुग्रहादहं मधुमनिष्ये

मधुवत्प्रियमेवकार्यं मनसा चिंतयिष्यामि। तथा मधुजनिष्यं मधुवत्प्रियं कर्मफलमुत्पादयिष्यामि।
२. तथा मधुवक्ष्यामि मधुवत् प्रियस्य हविषो देवान्प्रति वहनं करिष्यामि। तथा मधुवदिष्यामि मधुवत् प्रि
यं प्रतिगररूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि तथा प्रतिगरो नाम थामोदैवेत्येतादृशो दृष्टः शस्त्रान्ते वाचमुक्थ श
स्त्रादिरूपामुद्यासं सवनत्रये कथयामि। कीदृशीं वाचं देवेभ्यो मधुमतीं देवानां मधुवत् प्रियां। मनुष्ये
भ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्यैर्होत्रादिभिः श्रोतुमिष्यमाणां। तादृशीं वाचं ब्रुवाणं मां शोभा॰ मेना विक्रमा
द्राभावरूपशोभार्थं देवा अनुदंतु पूर्वोक्तः प्रकारः सर्वेपि वा तथैवं तु पितरस्यानुमदंतु। मीचीनेयं वागितुप
लक्ष्यंदृ। देवा गातु॰ निर्दिदेवाक्रूपदः। अनुष्टुप्छंदः। प्रकृताः सर्वे देवाः पूर्वार्द्धेना उत्तरार्द्धेनतु परमा
त्मा प्रतिपाद्यते। हे देवाः पूर्णमासस्य दर्शस्य वा अन्यकर्मणो देवताः अग्न्यादयः यतो पूर्वं मार्गवेत्तारस्त ९
स्मात् प्रकृतयज्ञाय मार्गं उनयध्वं। लब्ध्वा यज्ञं प्रवर्तयत द्युस्पर्द्धः। किंच मनोधिपत्याचावातानव्याप्तेन प्रा

णप्रेरकेन यादेवेन स्वयं प्रकाशेन विज्ञानकोशाभिमानिना अंतरा अंतर्यामिणा स्वाभिन्नसाधनः स्वा
भिन्नः प्रकृतो यज्ञः सांगः प्रयुज्यतां समाहितं नीयतां। आत्मनो यज्ञ प्रयोक्तृत्वं तदनुसंधानस्य च श्रेयः
संपादकत्वं तन्निरीक्षाः समामनंति। विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेपि च। विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म
ज्येष्ठमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा। सर्वान्कामान्समश्नु
त इति। इदं व्याख्यानं पूर्वं चापि बोध्यं। ममाग्न इति दशर्चोनुवाकः। ऋषिर्जमदग्निः सर्वास्त्रिष्टुभो ज
गत्यो वा। तत्राद्या। ममेति। हे अग्ने आहवनीय मम यजमानस्य यजमानगामित्वादाशिषां विहवे युस्पर्द्धिस्था
नेषु वर्चो दीप्तिरस्तु॰ यतो वयं त्वामिंधानादीपयंतोः त्वाधाने न तनुवं त्वदीयं शरीरं पुषेम वर्द्धयेम। अत एव
चतस्रः प्रदिशो विदिशो दिशश्च तस्था देवा महांमनमेनो प्रद्धी भवंतु किंचाध्यक्षेण स्वामिना त्वया पृतनाः
संग्रामान् विवाद पदानि वा जयेम। अथद्वितीयामाह ममदेवेति। हे गार्हपत्य त्वदन्वाधानेन मम यजमान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यस्य र्द्धस्थाने इंद्रावंतो इंद्रसहिता मरुतो विष्णुरग्निश्च सर्वे देवाः। अहं महस्मिक यामाहान्येतु। ऊरुव्यापकं
१० अंतरिक्षं यजमानस्य गोपं रक्षकमस्तु। मह्यं यजमानाय मा ध्वनाने अस्मिन्कामे अभिलषित विषये वातो
नुकूलो वातु। तृतीयामाह मयीति। हे दक्षिणाग्ने त्वदन्वाधानेन प्रीता देवा मयि यजमाने द्रविणं धनं आय
जंतां ददतु। आशीर्यज्ञफलं मयि यजमानेऽस्तु। मयि देवहूतिः देवाकानं आशिष्यमस्तु। दैव्या दिविभवा होता
रः ऋत्विजो ग्निर्होतेत्यादयो ऽपदेश ऽभ्यं ह्वः। एवमग्रेपि। ये पूर्वे प्राजापत्ये यज्ञ प्रयोजित एवात्र। वनिषंत।
अयजंत। अतो देवभूतत्वात्। वयं तनुवा शरीरेण शरीरादिभिः साधनैरारिष्टाः अक्षीणाः स्याम। सुवीराः।
एवंविधाश्च प्रजावंतश्च स्याम। अत्र तिसृभिरेके कान्वाधानरक्षेतास्तिस्र आहवनीयान्वाधानपर
तयाख्यायिपाः॥ अथ चतुर्थीमाह॥ मह्यमिति। गार्हपत्यान्वाधानेन मम यजमानस्य यानिह्व्यास्वीषि १०
देवेभ्यो देयानि तानि ऋत्विजो मह्यं मदर्थं देवेभ्यो यजंतु मे मनसः संकल्पो यथार्थो भवतु। अहं किंचिदप्ये

नोमा प्रापं। सर्वे देवाः यूयं भवत्परिचारकस्य मम अधिवोचत। अन्वाधानमधिकं ब्रूत। पंचमीमाह।
देवीरिति। हे देवीः देव्यः द्योतमानाः दिशः षट्। प्रधानाश्चतस्र ऊर्ध्वमधश्च ऊर्वीर्महत्यः यूयं नोऽस्माकं
गार्हपत्यमग्निं निधानमभिलषितं उरु विपुलं कृणोत। हे विश्वेदेवा इहास्मिन्कर्मणि वीरमध्वं। पराक्रम
ध्वं। यद्वा अस्मान्वीरवध्वं प्रजावतः कुरुत। वयं च भवत्प्रसादात्प्रजया मा हास्महि। प्रजयाविप्रयुक्ता माभू
यास्म। तनूभिः शरीरादिभिर्वा कृत्स्नसाधनैश्च माहास्महि। सोमराजन् ओषधीशाद्विषते शत्रवे मारधा
म। वशमामाभूम। रधिरत्रवशीकरणकर्मा। अथ षष्ठीमाह। अग्निरिति। अग्निः हे अग्ने गार्हपत्य
मन्युं क्रोधं त्वदीयमस्मदपराधजं पुरस्तादुत्तरतः प्रतिनुदन् प्रतिक्षिपन्। अदब्धः अनुपहिंसि
तो गोपाः रक्षकः त्वं नो अन्वादधानान् अस्मान् सर्वतः पालय पापेभ्यः। किंच ते पुनः शत्रवः निगुलः
निगृहीतगतयः प्रत्यंचः ये आभिमुख्येनागताः प्रतियंतु आगच्छंतु। तेषां शत्रूणां चित्तं प्रबुधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मत्तया अमासद्दविनश्यतु॰ सप्तमीमाह॰ धातेति॰ धातॄणां विधातॄणामपि धाता यो दक्षिणाग्निर्भुवनस्य
१३ पालयिता देवः प्रकाशकः सविता अभिमातिषाहः पापहन्ता। अश्विनाव्याभुवाना उभाउभये आन्यपाह
विर्भुजश्च बृहस्पतिर्हूतो लोकस्य पातारौ देवाश्चेमं यज्ञं यजमानं च न्यर्थात् अनर्थात्सांतु। अनेन दक्षिणा
ग्न्यन्वाधानेने तिशेषः। सर्वत्र विभक्तिवचनव्यत्ययो छांदसो। अष्टमीमाह उर्विति॰ उरुव्यचा नः विस्ती॰
र्णा विविधगतिस्तारण पृजायान्या महिषः मह्नांनाम्निन्रूपं आक्राने पुरुहूतः बहुभिराहूतः पुरुक्षु विस्ती
र्णः मदक्षिणाग्निर्नोस्माकं शर्म सुखं यंसत् यच्छतु॰ किंच हरिताश्वं इपरमेश्वर्ययुक्त अग्ने त्वं प्रजायै नो
अस्मान् सुखय। नो मा रीरिषो मास्क्षीणान् कुरु मा च परादाः दान परः अग्नेः। माऽस्त्वाः नवमीमाह॰ ये
नइति। किंच नो येसपत्नाः शत्रवः ते अपगता भवंतु। वयं च इंद्राग्निभ्यामेतदाद्भिरत्रयष्टव्यैर्देवैः ता १९
न्सपत्नान् अपबाधामहे। छांदसो यं वचनव्यत्ययः। वसुर्वासयनीरुद्रः शत्रूद्रावयमानः आदित्यो

विराता दक्षिणाग्निर्मे अन्वादधाने उपरिस्पृशं सर्वेषामुपरिवर्तमाने उग्रं दुःसहं दीप्तिमंतं चेतारं ज्ञाता
रं अधिराजमधिकं राजमानमकृन्कुर्वतु छंदसि लुङ् लङ् लिटः। यद्वा दक्षिणाग्न्यन्वाधाने जवस्यादयो
पि मामेतादृशं कुर्वंतु। दशमीमाह अर्वेति। यइंद्रोगो जितो भिर्जितवान्योधनजित् योश्वजित्। तमवाचं
समीपवर्तिनममुतः स्वर्गादाह्वयामहे। विहवे अस्मत्कृते विविधाह्वाने समागत्येमं यज्ञं जुषस्वसेवस्व।
हे हरिवो अश्ववाहन इंद्र लोवयमस्वद्भिर्वेदैः। नानमेदिनं मदस्विनं कुर्मः। उपलक्षणं चैतत्। येत्र यष्टव्या
अग्न्यादयः तानाह्वयामहे। सर्वैर्यज्ञं जुषंतु तान्मेदस्विनः कुर्म इत्यर्थः। पयस्वती॰ सृजेति। सारयाचीप
यः शाकूः। औषधयः पयस्वत्यः सारवत्यः। वीरुधां लतानांसंबंधीयत्पयो निर्गतक्षीरं तदपिपयस्तत्सा
रवत्। अपांमध्ये यत्पयः सारं यच्चपयोगवादिक्षीरस्य सारं तेन सारेणसर्वेण दुद्रुमां॰ तत्सृजसंयोज
य। अग्ने व्रतप॰ धृतामिति। व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पालको व्रतपतिः तादृशहे अग्ने व्रतमिदमहं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चरिष्यामि। तदहं व्रतं कर्तुमहं शक्नेयं शक्तो भूयासं तद्व्रतं मे मदर्थं राध्यतां समृद्धं भवतु। वा
य्वादित्यमंत्रयोरपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुसंजनीयं। अग्निवाय्वादित्येभ्यो व्यतिरिक्तोपि यः कश्चि
१२ द्देवो व्रतानां सर्वेषां मध्ये विशेषेणास्मदीयस्य व्रतस्य पालकः तद्विषयश्चतुर्थो मंत्रः। अग्ने व्रतपत इति ए
कएव मंत्रो ब्राह्मणे संकेतः पक्षः। तदनुसारेण मननाम पदशमभित्यनुवादे। गमंत्र आम्नातः। चत्वारो ये
नेमंत्राः ब्राह्मणस्येतरः पक्षः। सर्वोन्या ब्राह्मणमिति एतावानुसारेणान्तर्मंत्रः स्यात्पुनः पाठः। इषेत्वो
र्जेत्वा। हे शाखे इदं अन्नाय मान्नाद्यलक्षणान्नसंपादनाय त्वामूर्जे क्षीरायरसाय च फलमूलादनाय छि
नद्मि इतीशेदः इदं त्वा आछिनद्मि इति शेषः। ऊर्जे अन्नाय सान्नाय्यलक्षणाय त्वा सन्नयामि। अनु
मंत्रयामीति शेषः। इमां प्राचीं महमिति। इमां पलाशशाखामहं गामिगृहे प्रापयामि। कीदृशीं प्राचीं। प्रा १२
च्यां दिशि प्रसूतां। उदीचीं उत्तरस्थां प्रसूतां वा। इषमन्नमूर्जं क्षीरादिरसं चाभितः संस्कृतां। इषे त्वोर्जे त्वे

ति मंत्रपूर्वकच्छेदनेन संपादितां। बहुपर्णां च मशुष्काग्रं च प्रसिद्धं। पशुपोषणार्थं वत्सानां च पालयित्री आई
त्वापर्णं बहुभ्यां च ताडने च वेदनाभावः शाकनं। वायवस्थोपायवस्थ। हे वत्साः यूयं वातिगच्छतीति वायवो गं
तारः स्थ उपसमीपे मातृणां पुनराधावति आगच्छतीति उपायवस्थ। अपाकृता अपि मातृभिः संगता भवतेत्य
र्थः। यद्वा। वायवस्थेत्याहेति ब्राह्मणानुसारेण वत्सानां वायुदेवत्यता मा दूरदेसंलपदः। देवो वः सविता० प्रा
र्पयतु इत्यंते। हे गावः सविता अनुज्ञाता देवः युष्मान् श्रेष्ठतमाय कर्मणे सान्नाय्याय समनुज्ञं भक्षयितुं प्रार्पयतु
त्यस्यतु। हे अघ्निया अहंतव्या गावः देवस्येंद्रस्य महेंद्रस्य भागं दधिरूपमाप्यायध्वं। प्रभूतघासभक्षणेन प्र
वृद्धिं कुरुत। किंच। अस्तेतरसाः अधिकक्षीराः बहुपत्याः दोषरहिता रोगहीनाश्च युष्मान् स्तेनः चोरः अपह
र्तुं मा ईशत। शक्तो माभूत्। अघशंसो भक्षणादिना तीव्रपापेन घातको व्याघ्रादिरपि शक्तो माभूत्। रुद्रस्य
रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्य आयुधं युष्मान्परिवारयतु। ध्रुवा अस्मिन्निति। हे गावो भवत्स्वामिनि यजमाने नियमे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाशितं भवत। ननु मीतिदानापहार अन्या मुनिर्यजमानेर्यरिसृजत। अपरपरंपरया चक्षुश्चभवत। अ
२५ दं यजमानस्याग्न्यानभिपर्यावर्तं इति शेषः यजमानस्य परब्रह्मा हीनि दृगा रवे अस्य यजमानस्य पश्वं रक्ष
। रक्षसो नाशयत्वाम ब्रोपगत्वानीति शेषः। देवस्य त्वेति। देवस्य द्योतमानस्य सवितुरुत्पत्त्यादि प्रतिपादनेना
नुज्ञानुगादि प्रस्यानुज्ञया अश्विनोः संवेधिभ्यां मदीयाभ्यां बाहुभ्यां देवस्य अध्वर्युत्वादश्विनोराध्वर्यवत्व
मामान्याद्‌तया राश्विनत्वं पूष्णः पोषयितुः संवेधिभ्यां मदीयाभ्यां हस्ताभ्यां हे असि त्वामाददे। यज्ञस्य
घोषदसीति। हे गार्हपत्य आहवनीयाय यज्ञस्य प्रकृतस्य घोषत्वधनेद्रव्यसाधनमसि। यमुद्दिश्य रक्षः
॥ अस्मिन्नसिदे निरूढ राक्षसस्य वैरिणां चस्वरूपं प्रतितपनेनास्तं तेदग्धं नष्टं नातिन तनीत्पनुषं २६
गः। प्रथमं जुहुमिति। इयं धिषणा मदीया बुद्धिः। तद्गूनः रक्षुर्बर्हि रक्षणभागुमागाछति। कीदृशी म
नुनाकृतामनः पूर्वकाप्रजातिरूपेण मनुना कृतास्वधया अन्नतनीक्ष्णीकृतं यस्मात्ते पूर्वे कवयोनु

शातारः पूर्वस्यां दिशि बर्हिरानयनं तिदेवेभ्यो हविर्भुग्भ्यः प्रियं। इदं बर्हिरासदं। बर्हिरिह वेद्यामासादयिष्यते।
देवानां परिषूतमसि। हे दर्भजात त्वं देवानामर्थे परिगृहीतमसि। न लौकिककार्ये। वर्षवृद्धमसि। त्वं च वर्षेण
पुनरभिवृद्धमसि। अतस्त्वापि न हानिः। वर्षशब्दः वृष्टिपरः। वर्षवृद्धया ओषधयः इत्यर्थवादात्। देवबर्हिः हे
देवबर्हिः त्वामहमन्वगनुगुणमपि माहिंसिषं। तिर्यगपि माहिंसिषं किंनु नावत्के बलं संपादयामि। दर्वनेराध्या
नाभिसृषिदमग्निनिदधाति तपरीतीति शेषः। पर्वतेराध्यासं हे देवबर्हिः। ते पर्वेराध्यासं भिंद्यां। यद्यात वछेदने
नपर्वराध्यासं नानाप्ररोहोत्सादनेन वर्द्धयानि। आछेत्तातेमारिषं। एकेनयत्नेन आछेत्तातेमारिषं। हे देवबर्हिः
तवाहमाछेत्तापिमेत्रसामर्थ्यान्माहिंसिषं। देवबर्हिः शतवल्शं विरोह। देवबर्हिस्त्वमपरिमितशाखं सद्वि
धं जापस्व। सहस्रवल्शा वियं रुहेम। वयं पुत्रपौत्रादिभिः सहस्रशाखा विविधं वर्धेमहि। पृथिव्याः संपाहि।
हे आधारत्वमूलकाष्ठरूपं दर्भमुष्टिं पृथिव्याः संपर्काद्रक्ष। अदित्यैरास्नासि। हे शुल्ब त्वं अदित्याः पृथि

ध्याः स्वानासि तस्याविधीनोकरोमीत्यर्थः। सुमेभूतात्वा संभरामि। इदमहं मुष्य समुदायस्य सेभूतायोग्यथा
१४ रज्वा संगृह्णामि। इद्राण्यैसन्नहनमिति। इन्द्राणिइन्द्रपत्न्याः शक्र्याः गतक्रतुपत्न्याः सन्नहनमसि। इंद्राणी
याः अस्मिं देवतानां संनहनसूत्रेतिभक्तेः। पूषाते ग्रंथिं ग्रथ्नातु। इदमहं जानन वर्णापको देवः ग्रंथिं करोतु। सतेमा
स्थात्। इदमहं जानन तदीपस्य कारीसग्रंथिग्रंथिरंमातिष्ठतु। इद्रस्य त्वा ऽऽ उद्यच्छे। इदं वर्हिः इंद्रस्य संबंधिन्या
श्री मनाभ्यां बाहुभ्यां मुद्गृह्णामि। इहस्पतेऽ हरामि। इदं वर्हिः तां ब्रहस्पतिसंबंधिना मस्था दीनशिरसा हरामि।
उर्वंतरिक्षमन्विहि। उरु विस्तीर्णमंतरिक्षमवकाशमनुसत्य गच्छामि। देवंगमसि। देवानां गमनसाध
नमसि। देवार्थं हविराद्याधारत्वाद्देवंगमं गमयसि न धाभिदधाति। अथ प्रमाणितेशुल्बे तृतीयविध्मसंभरणमं
त्रै। तयोः प्रथमं मंत्रमाह। यत्कृष्णो संभ्रंतति। हे अग्ने त्वं यद्यस्मात्कारणात् कृष्णः इव गोन्मत्वा नदी
यरूपे संपूर्ण कृत्वा वनस्पती आविष्टवानसि। तथा च ब्राह्मण आम्नायते। अग्निर्देवेभ्यो निलायत कृष्णो १५

रूपं कृत्वा स वनस्पतीन्प्राविशदिति। तनतस्मात्कारणात् वनस्पतिषु प्रविष्टे तोए कृविं शतिमाइं बद्द्य
मामि हे नी काष्ठानिचयः परिधयो हे आधारमभिभावनया ज्ञसमिधः संके रूपेकुर्वेदति प्रकारेसुसंभृता
संभृमग्णासमर्थेनशुल्वेन संभरामि संभृयधारयामि। त्रिवृत्सदसि। कोनुमे। त्रिवृत्सत्त्वजपरुषैर्वसश्च
मानद्यान्तुनस्यतृविवरणेपादेशमेमिनद्गति। एवंविधो वेदमोमेयज्ञमयामे पादितं स्वयमेव पवित्रेचा
त्तनमे अस्माकमतिशयेन शोधकं पयः क्षीरं हव्यं प्रेम सोम्यं करोतु। शुंधध्वं पयायै। हे पात्राणि दैव्या
यदेवयोग्याय कर्मणे देवयज्याये देवयागाय यूयं शुंधध्वं शुद्धा भवत। मातरिश्वनो घर्मोसि। हे कुंभिरूप
धाः मे चार प्रदानेन दीपकोयोंतरिक्षलोकस्तद्रूपस्त्वमसितवोदरंयंतरिक्षमद्भावात् द्यौरसि।०। इच्छलोक
जन्यवृष्टिदका द्युलोकमनिकायास्त्वं संपादितत्वेन लोकद्वयरूपोसि। किं च परमेणोत्तमेन धाम्ना हवि
र्धारण सामर्थ्येन विश्वाधारकवृष्टिरूपोसि नतोदृंहस्वदृढो भव। माह्वाः मन्नोमाभूः। अयं चार्थो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५ मातरिश्वनो घर्मोसीत्यादिविनाशकोस्य प्रथमवगम्यते। वसतो० भारं। हे शरत्वा पवित्रत्वं कुंभी सुखे० व
स्थापितं प्राणिनिवासहेतत्वेनोपकमामनस्थवस्थानेन तस्मादीनां क्षीरं शमकुंभीस्थापनता प्रतिवेधात्। स्व
क्षीरस्यापिधानवेधः अनेकैः छिद्रैः त्वनरुद्रस्य धारत्वात्। एता आ वर्तंति० पवमानाः। एताः दृश्यमानाः गा
वः आ वर्तंति अस्मदाभिमुख्येन गच्छंति कीदृशो मधुमत्सधुरसोपेतं दुग्धं दुहानाः प्रजावतीः बहुवत्साः
ग्रामोदितयो विश्वरूपाः नानारूपाः बहुधार्मयेनीः संतानरूप्या बहुभावं गच्छंत्यः उपजायमानाः कर्म
सु पुनः पुनरुपजायमानाः ताः रोगा योकेषु ष्मान् ... दृशमयनुसांगादेन मध्याप्रीतिहेतन्करो
नु० हुतस्तोको० पृथिवी० अन्यो विंदुः स्तोकः प्रोक्षो द्रप्सः तदुम यर्मापनाकनाम्नि पर्गवासिनेद्धदते
भ्रोष्ठाग्नये हुतमस्तु। विदुषां यागोयं नाको ग्निर्देवता। तदुक्तं। दिविनाको भामानिर्मादिना द्यावापृथि
वीभ्यां। द्यावापृथिव्योरिंद्रस्य ... द्यावापृथिव्यो मद्भुतः आदिनुनुमद्दुल विंद्रनो वायुश्रेयमाणानां आका

शांत्स्थितिः दृतं वा पृथिव्याभाषेभामानादनुमंत्रणवचनमाभास्य० तथा द्यावापृथिवीभ्यांन्ताहा हुतम
स्तु। कामधुक्षः० इंद्रियं० हे दोग्धः विद्युमानासुणोषु मध्येकां कामधुक्षः दुग्धवानमिनो रसमस्यं ब्रूहि इं
द्रियमिंद्रियानिवाहकारणं देहलिः इंद्रियमंपद्यते। यस्यां० द्वितं० अमूं गां दुग्धवानस्मि० यस्यां गायां
देवानां मनुष्याणां च हितं पयो वर्तते० माविश्वायुः। विश्वं कृत्स्नं आयुरस्याः माविश्वायुः। माविश्व बाः
विश्वस्य व्यचो व्याप्तिर्वस्यां सा। एवमंतरिक्षासनादिती यागोः स्तूयते० साविश्वकर्मा। विश्वानि कर्माणि
यस्यां सा विश्वकर्मेति धूलोकात्मनात्र तृतीयागोः स्तूयते। बहुदुग्धी० कन्यानां हे गोः बहुक्षीरं दुग्धीन तत्सौ
रूपं हव्यं इंद्रमन्तदीयदेवेभ्यः पुनराप्यायतो पुनर्वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहायकल्पतां पयः गावी शक्ता
भवतु। संसृज्यध्वं० मातपे० मातशब्देन अन्यनाविनाजलेर्वस्य भाविक्षालनमाम ...मुपलक्षयति। हेसाम
र्थ्यं वसजापकर्मिभनेन मायुमेण नंदाहर्व हेतुत्वेनच ... रमहसाप्यं धनस्यमानाप्यलक्षण स्यमानं पशा

१९ भा॰पतिपृ॰स्य प्रं शोधितं ने पुनः भवंता सोमेन॰दधि॰ हे दधि दधिरूपेण सोमेन त्वामातनच्मि तेन चातंच तेन निष्पन्नं दधि इंद्राय हो ष्यते। यज्ञस्य॰ संतनोमि॰ हे त्विहे यज्ञे दधिरूपेण त्वममस्य यज्ञस्य संततिः अविछेद नकारणमसि तादृशो लोयज्ञस्य संततिं मे यज्ञस्य धिनमविछेदमभिलक्ष्य संततनोमि उपयोजमंतत कोमि। अरस्म॰ हारंता हे क्षीरस्य नदत्तनामि अनुरक्ष लोदमः सदाः आपःदनाः सस्यः परिशिष्टं तिपिधानपात्रस्या परिवर्तते। ताभिरद्भिः कैनजल सहितेन पात्रेण विस्रवेद्यामितेयज्ञायलामहमपिदधामि। विश्नोह व्यं रक्षस्व। हे विश्नो व्यामहव्यं नवं द्रव्यं रक्षस्व। कर्मणे वो देवेभ्यः शकेयं। हे हस्तौ देवेभ्यः कर्मणे देवयागा यदाराकालिनौ युवां प्रयोक्तुं शक्नोनूयात्ता दत्त॰ त्रियमिति। हे भूपते अश्मेः पालकाभुवनपते अंतरिक्ष स्यपालक महतो भूतस्यपते धुलोकस्यापि पालक वीतानि दनानि हव्यानि आस्यदानि अस्मिन् क्रियमा णेन कर्मणि रूनाकृतकर्मवीक्षणेन हूतकारिणं पुरोहितं त्वां त्रस्राणं हृणीमहे। येन दर्शन कर्मणा अग्नि १९

रसः देवाः द्योतमानेस्वर्गं आयन्नागछन् यज्ञस्य॰ यज्ञस्य संततिर विछेदकारणमसि यज्ञकारणत्वा तां जनतायज्ञस्याविछेदायत्वां मृणामि॰ यजमानप्रजापशुसंतानादरार्थमस्मामः। इनो॰ धनं॰ विधा तोधकेपवित्रे शरत्वा पवित्रलक्षणेन द्रुवे आपिदमात्मदीवो प्राणापानौ यज्ञस्य सर्वानवयवानाप्याय यंतो संचरतो। पवित्रे॰ पवनेस्थः हे दर्भो पवित्रे स्थः शुद्धिहेतुस्थः यत्तात्मकस्य विष्णोः संबंधिनोस्थः यज्ञसंबंधिनोस्थः युवांवायुना शुद्धस्थः यज्ञात्मनः विष्णोः संकल्पमात्रेण शोधितस्थः॰ क्रियमाणस्यय ज्ञस्यशुद्धिहेतस्थः प्रत्युष्टं॰ अरातयः यज्ञप्रतिबंधकरूपं रक्षः सकुत्रवस्थनिरस्ताः संतु। धूरसि॰ मा ज्ञः अत्रधूः प्रदेशे कस्मिंश्चिच्छकटेकोलिः शाखादृष्टौ मितंप्रार्थयते॰ हे अग्ने त्वं धूः हिंसकोसि॰ ततो धू र्वं तं पापरूपे हिंसकं धूर्व नाशाय॰ किंच॰ योगाक्ष्मादिरस्मान् धूर्वति जिघांसति। तमपि धूर्वं विनाशय॰ यं वयं धूर्वामः जिघांसामः। तमपि धूर्वं विनाशय॰ हे देवत्वं असि त्वं संभृततमं पप्रितमं जुष्टतमं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रियतमं वह्नितमं हविष्टमं वोढृतमं देवहूतमं देवाह्वानतमं देवानां संघं च। हे शकट अकुटिलं हविषो धारक
२० मासि। अयाः। दृढोपि दृढो भव। मा विनाशय। मित्रस्य। मित्रं। हे व्रीहि समूह जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा
त्वामवलोकयामि न वहुदृष्टि चक्षुषा अतो मा भैषीः मा कंपिष्ठाः अहं तु त्वां न मारयामि। उरु वाताय। हे क्री
प्यमाण हरालवमेतेन विधानेन ततः प्यपनयनेन नयाप्रवेशाय विस्तीर्णं भव। वित्तिः स्रुकः मामाध्व
र्युः। पूर्वं प्रजापतिश्चित्तादिभिः स्रुगादिभिः तैः संकल्पाय यज्ञेन सर्वं सृष्टवानिति तादृश्येन स्तुतयज्ञः
स्त्रयते मित्सक्षालक्षणः यथ न संकल्पश्चित्तिः सा एवा ... स चेदममितिमविशेषं चिंतनं देवा
ऽदं। स एव विषयावाग्विदिः इदं मे वंम्यास इमि न ज्ञानं विज्ञानं तदग्नीदाग्नीध्रः वाचस्पतिः वागिंद्रियमे १३
व होता मनः प्रजापतिरेव उपवक्ता ब्रह्मा प्राण एव हविः पुरोडाशादि साम अनुष्टुह एवाध्वर्युः। देवस्य त्वे
ति व्याख्यातं। अग्नये जुष्टं। अग्न्यर्थं निर्वपामि पृथक् करोमि इति सा पृथिव्युं नयाग्नीषोमादीनां

व मुनरं यथा देवतेभ्यो ध्येयं। अग्निः २० अन्या द कर्मणि देवतानामादानार्थं तमग्निमाहूयामि। इदं कर्मणि
यानं देवानुद्दिश्य तु द्रुमः नः प्रियतमः प्रियान् देवानाह्वयामि। आहूयमानाः देवाः सुमनस्यमानाः सौमनस्यप्रा
प्ता आगच्छंतु। आगत्य च मे अस्य यज्ञस्य मदीयमिदं हविर्दीयंतु न क्षयं तु। हे देवस्य त्वेति यथा देवतं पूर्ववद्व्याख्ये
यं। इदं देवानां। अयं निरूप्तमिदं देवानामेव स्वं। इदमु नः सह। इदं तु शकटस्थं देवैः सहितानामस्माकं। यागोत
रकालमन्नं भोक्ष्यमाणत्वाच्च। स्फान्यैलानाराते। हे हविः त्वामिदं द्वेलामभिमंत्रयामि। नत्वा दानाय किंतु
देवेभ्यो दातुमेव। सुवः। ज्योतिः। स्वर्गमाय नन्नस्वर्गस्थं सर्वं यागप्रदेशमभितो विशेषेण वक्ष्यामि। स्वर्ग
प्रकाशनीलोत्पमाहवनीयं पश्यामि। दृंहतां पृथिव्यां द्यूलोकभूलोकयोरस्मत्कृताद्दानाद्भवंतु। उर्वंतरिक्ष
मन्विहि। उरु विस्तीर्णं अंतरिक्षमवकाशं अनुसृत्य गच्छामि। अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि। हे हविः त्वां पृथि
व्या उपरि सादयामि। अग्ने हव्यं रक्षस्व। हे अग्ने गार्हपत्यात् आहवनीयवा। इदं हव्यं रक्षस्व। देवाः। ग...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आपः सविताप्रेरकोंतर्यामी वो युष्मान ऊर्ध्वं पुनातु केन साधनेन असौ वा आदित्यो ऽछिद्रमित्यादिरूपेण दर्भो वि
१८ धन्नरूपेण जगन्निवासहेतोः सर्व्वस्य रश्मिरूपेर्दर्भोव पवित्रा। आपो देवी० तत्रैं० हे आपो देव्यः प्रकाशमाना
यूयं यतो ग्रे पुवः शुद्धिहेतूनां दर्भादीनामपि प्रोक्षणेन शोधकत्वात्। अग्रे पुनंतीत्यग्रे पुवः अग्रे गुव स्त्व
प्रवाहरूपेण शीघ्रगामिन्यात। गंतव्यां मनुष्याः देष्यांप्यग्रे गच्छतीति अत इमं यज्ञमविघ्नेन अत्र प्रथमं स
मास्मिं नयत। यजमानं च अग्रे प्रथमं सम्मानिसमानानामुपरिस्थापयत। किंच वृत्रासुरवधे युष्माकमिं
द्रस्य परस्परापेक्षा जाता तत इंद्र समा यूयं किंनामकर्तुं न समर्थाः सा चापेक्षा तस्य वज्ञमित्युक्त्वा प्रसि
द्धा। प्रोक्षितास्थ। एतादृशा यूयं मे त्वेण प्रोक्षिताः स्थ। देवस्य त्वा० व्याख्याते। अग्नये० शामाभ्यां हुरा २८
र्हीयाः अस्मादिभ्यः प्रियं वो युष्मान् प्रोक्षामि। शुंधध्वं० यस्याम्यै० व्याख्याते। अवधूतं० अत्र तत्रः। पत्न
वि प्रकारि रक्षो अस्मादरातयश्च निरस्ताः भवंतु। अदित्या० रोजु० हे कृष्णाजिन त्वं भूम्यास्त्वग्रूपमसि।

अतो भूस्त्वां प्रतिगृह्णमदीयं मंत्रागित्स्येव जानातु। अधिषवण० वेनु। हे उलूखल त्वं सर्वस्यावघातस्या
धारभूतं गन स्पतिज न्यं नामिना दृशं त्वां कृष्णाजिनस्त्वग्भूमिस्त्वक्प्रतिगृह्णमदीयामिति जानातु।
अग्नेस्तनू० गत्स्त्रामि। हे पुरोडाशीयद्रव्य मम हृत्वमग्नेः शरीरमसि यतस्त्वां स्वीकुर्वाणैः पटुभि
र्वाती। किंच वाचः प्रवृत्तिकारणमसि अतस्त्वां देवभक्षणाय उलूखले प्रक्षिपामि। अद्रिरसि० शामिद्वा।
हे मुसल त्वं वृद्धो वनस्पतिविकारोसि त्वमिदं हव्यं देवार्थं भक्षणविकारो भूयतुषापाद्यानयनेन मुद्
मां तं यथा भवति तथा शमय। हविष्कृदेहि। तुषादिविमोकद्वारा हविःसाधनमवधातः पत्न्यादि वा
हविष्कृत् हे हविष्कृदेहि। हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति राजन्यस्य हविष्कृदाद्रवेति वैश्य
स्य हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य। यजमानस्य निशपः। शूद्रस्येति निषादस्य पत्न्यर्थं। इडा देव० मदंतु। व्याख्या
ते। इयमा० जेष्म०। हे पाषाण हविस्त्वमिदं न पं स्यादुत्तरं च यजमान आनयतीति देवेभ्यो वदः। हे यज्ञायु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यानि। इदमुपलाश्मनो वा मुखं समाभिव्यक्तिमदिदं हविरिति देवेभ्यो वदतव्यं त्वनेन ग्रावेणाधेरि
१५ संधानं ते पाषाणः वर्षवृद्धमसि। इदं वर्षवृद्धं वेणुनिष्पन्नत्वात्स्वमपि वर्षवृद्धमसि। प्रति त्वा० वेत्तु।
शूर्पाद्याशीयवर्षवृद्धं तोत्त्वकीयत्वेन शूर्पमभिमन्यते। परापूतं० अगतयः रक्षो गतयश्च विप्रकारि
णः पराकृताः रक्षसां भागोऽसि। इदं तेनोपवर्तीति वदन् ब्राह्मणं हस्तकपालयोर्विकल्पः। पुरोडाश
तंत्रेषु चर्वादितंत्रेषु हस्तो व्यवतिष्ठते कपालाभावात्। अद्भिः कपालं संस्पृश्य प्रज्ञातं निधाय
प उपस्पृश्य वायुर्वो विविनक्त्विति चंदेवायः सविता० प्रतिगृह्णात्विति पाण्यां तंडुलान् प्रस्कंदयित्वाद
धो नदश्मस्थुना दष्यामि गदष्यो पाय आशामदत्स्वेक्ष्य त्रिष्फलीकर्तवा इति संनयति। वायुर्वो वि १८
विनक्तु इतंडुलाः शूर्पे न्याय्यतः शुष्मान्कणेभ्यः पृथक्करोतु। देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्र
तिगृह्णातु। हिरण्यमंगुलीयकं पाणौ यस्यासौ हिरण्यपाणिः हिरण्मयपाणिर्वा सविता देवो वः

युष्मान्स्वाच्छयतः प्रतिगृह्णातु। प्रतिगृह्य पात्र्यां प्रतिष्ठापयत्वित्यर्थः। त्रिष्फलीकर्तवै० अधूतादिति।
इदं हविष्कृतं फलीकरणं त्रिः कर्तव्यं। इदं हविष्कृतं फलीकृतान् तंडुलानसंपृक्तान्। त्रिष्फलीक्रिय० प्रवद
तादितः। त्रिवारं फलीक्रियमाणानां तंडुलानां संबंधिनो ये गोनिष्ठ्यूतांशः कणा इत्यर्थः तंदूषपालाश्च
सो भागधेयं तत्कणादिरूपमेगंद आपः इतः अस्मात्स्थानात् कर्षेणान्यत्र वहतात्। कस्मा० पुनर्नु
इयन्त्वो पृथिवी प्रजापतिर्योजयति। इदानीमपि मयो जयतु। दिव० नेनु। इदानीं तं फलोकस्य धारयित्री
असि। तस्मात् कृष्णाजिनस्य पायाम्मेमन्त्वमिमंत्वानभिमन्यते। धिषणा० वेनु० इदं पृष्ठमभिज्ञतया धि
षणासि इदं ततः पर्वतावस्थानमर्हसि। तादृशं त्वां दृषत्कृष्णाक धारिकाशम्या अभिमन्यते। धिषणा० वेनु०
इदं पर्वतं पृष्ठमभिज्ञानयात्वं धिषणासि पर्वतसंबंधिनी चासि। तस्मात्त्वां पर्वतसंबंधिनि दृषदमभिमन्यते।
देवस्य त्वा० व्याख्यातं। अन्नं कुरुमिति। स्वदृष्टम। धान्यमसि०। दृशानियमः इतं तंडुलसंघातं देवानां प्रियं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्वां अधिवपामिपर्युं यतस्त्वं प्रीतिसाधनमसि। अतो देवान्प्रीणय० यज्ञपतिं० विष्णुं। यज्ञनियम्। यज्ञनियं
तारमधिनुदि० प्रीणय० शेषं स्पष्टम्। प्राणाय त्वा। उच्छ्वासनिश्वसनसंबंधिरूपाः प्राणवृत्तयः प्राणा
२० पानव्यानाः हे उपवेष प्राणाय त्वां प्रोहामि। एवमुत्तरयोर्मंत्रयोरपि। दीर्घां० षधाम्। यजमानस्यायुरर्थं अनु
मव च्छिन्नकर्ममंततिं हेतु रूपां दीर्घां उपवेषं धारिनवानसि। देवो वः ० प्रतिगृह्णातु। हिरण्यमंगुलीकं पा
णौ यस्यासौ हिरण्यपाणिः हिरण्मयपाणिर्वा मविता देवो युष्मान्पात्रिस्थतः प्रतिगृह्णातु प्रतिगृह्य पात्र्यां
प्रतिष्ठापयतु इत्यर्थः। असंवपंती० तान्रूपत्निदामिवा असंवपंती तंडुलेषु इन्यांतरं किमप्यप्रवेशयंति
इतिविचारण्याः। दध्यानपत तितथेत्यर्थ इति करावस्यामीपिंपंपवर्णां कुरुता नित्यपिष्टानि अग्ने निसृष्मा २०
णिकुरु। ध्रुवमसि ब्रह्मस्वस्था इह उपवेदत्वमेगारधर्षेणनममर्थोसि अतो ब्रह्मगृहादितेपुरा इशा स्यं देवान्वं
यच्छ। अपा० अहि हे गार्हपत्याग्ने मानिः शास्त्रियेपाकसंत रणा आमं द्रव्यमत्ति न तु पाकार्थंस्थापितं स्वपा

कं क्रं गोति तमपनीय मांस्थि। निष्क्रव्याद् ७ सेध। हे गार्हपत्ययो निकीलं किं केऽमां ममत्तितमपिनिषेध। आदेव
यजंवह। हे गार्हपत्ययो निर्देवान्यजनितमावह। ध्रुवमसि० पर्यूह। हे कपालत्वं दृढमसि। अतः पृथिव्यादी
न दृढीकुरु अस्य यजमानस्य समानजातीन्यतिः सेवकान्कुरु। निर्दग्धं० अराजयः। अनेनांगारस्थाप
नेनाग्निना कपाले भाण्यितं रक्षोनिः शेषेण दग्धं अरातयश्चा धर्त्रं० पर्यूह। हे कपालत्वं धर्त्रं धारकमसि। हि
तीयत्वाद् द्वि तीयत्वादेतांरक्षणं। शेषं पूर्ववत्। धरुणम् पर्यूह। हे कपाल धरुणं कपाल धारकमसि। तृतीयत्वाद्वि
मिति। शेषं पूर्ववत्। धर्मासि० पर्यूह। हे कपालत्वं धर्मं धारकमसि। योनिः प्रजाकारणं। शेषं पूर्ववत्। चि
तस्थ० पर्यूह। बहुवचनमादरार्थं। हे कपालत्वं निदमि उपचितमसि। ततोऽस्मै यजमानाय प्रजादिकं पर्याप्त
तः संपादय। प्रजादेः प्रत्येकमुपचयविवक्षया पृथक्त्वोक्त्या ज्ञातमिति तस्मादिति पदावृत्तिः। भृगूं०
ध्यो हे कपालानि भृगुंगिरोरूपाणां देवगणसंबंधिमानको रूपेणाग्नेनाग्निना तप्तानि भवत। यानि घृ० अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ध्वयुरूपाव धसः यानि पर्मे कपालानि॰ पर्मे॰ दीप्तेव न्हौपूजार्थं वहुवचनं। तादृशा न्यपि कपालानि विमो
२१ कुंस नार्थावि द्रावापृथ्व्य्नः पोषकस्य यजमानस्य याग न्वेव व्रतस नातेमतितिदुं को। दिवस्य त्वेति व्याख्ये
मेदूर्ववत्। समाधेः॰ स स्त्प ध्वं। हे आपा भद्रेती भिरद्भिः पिष्टैर्वी सम गम तमंग छध्वं। हे पिष्टरूपा ओषध
योपूयमुद करसेन संग छध्वं। किंच हे आपो यूयं रेवतीः सर्व सस्याभिवृद्धि हेतुत्वात्। तद्वारा मधुमतीः म
धुस्वभावतो माधुर्यवत्यश्च जगती। हिंजंग मन्दः प पश्य भिवृद्धि हेतु तया पशु रूप धन युक्ताभिः स्वभाव
सिद्धस्वादुत्वेन माधुर्यवतीश्च पिष्टरूपाभिस्ताभिरोषधीभिः संसृष्टा भवत। अद्भ्यः॰ पृ स्य ध्वं हे पिष्ट
रूपा ओषधयो यूयं द्वविंम न्द्रउत्सन्ताः अतो अद्भिः संपृक्ता भवत। जनयत्यै॰ यामान्धां॰ हे पिष्ट रावि
नोपपृतां जनयत्यैव यजमानस्यपुत्र शंगाति तन्निष्पन्न प्रजोत्यनोपदत्तां युष्माभिः संदेनेन सम्यक् कृत्वा मि २२
श्रीकरोमि। किंच अग्न्यादिन्यः पुरोडाशाय दत्तारपि च लोके चोमि। मखेस्य शिरोसि। हे पिंड त्वं यज्ञस्याधे

नेमि। प्रधानात्यवयवत्वार्थः। घर्मोसिविश्वायुः हे पुरोडाश त्वं कपाले न स्थापितं ... संपर्क दीप्तो देवता
यो यत्तेन कुत्स्नायुः प्रदश्चासि। उरु प्रथस्व॰ प्रथतां हे पुरोडाश गण्डमुरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रथुर्भव। तेन समा
नस्त्वा रुप्रथतां। मदीनां॰ त्वा थे॰ महीशब्दस्य गोरर्थः। हे आज्य त्वं गवां पयोमि मासा नन्यत्वात्। ओषधी
नो रसश्चासि परंपरया तज्जन्यत्वान्नादशस्य सयहितस्य न च स्व रूपं देव भागार्थ पात्रे निर्वपामि। त्वं च गन्धी
धा। हे पुरोडाश त्वमद्भिः श्लक्ष्णी भूतत्वं च श्री कुरु॰ अंतरिक्षं॰ रातमः। पश्चेति करतलेन रक्षो नानि॰ ध्रुव
श्च व्यवहितादंतु देव स्त्वा॰ धाक। हे पुरोडाश सवर्षिष्ठः तिप्रवृद्धोनाके नाये केनाम्य गतोत्वामधिश्रिस्यविनादि
नः पक्वं करोतु। हे पुरोडाश अयमग्निः तव शरीरमतिभस्मीभावातं मादहतु। अग्ने हव्यं रक्षस्व। हे अग्ने त्व
मिदं हव्यं दाहात्परिरक्षस्व। संब्रह्मणा पृच्यस्व। हे पुरोडाश ब्रह्मणा मंत्रेण संपृक्तो भव त्वां मस्मनाध्यू
हामि। एकताय स्वाहा॰ द्विताय॰ त्रिताय॰ एकतादयः संज्ञा शब्दाः देवता विशेष वचनाः। यद्यपि त्रादयः। यथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हवोधायनः। कोमुख्यत्वेकृतः कोऽहितः कश्चितः। पितापितामहप्रपितामहइत्येके। पृथिव्यंतरिक्षंद्यौरित्येके।
२२ अग्निवादित्यावेत्कृतइत्येकेइति। अयंवेदः० करोत्विति। अयंवेदः पृथिवीवेदरूपा असुरेभ्यश्चविंदत अ
नुक्रमेणालभत। अतएवब्राह्मणमाम्नायते। वेदेनवैदेवाअसुराणांवित्तमित्यादि। कीदृशीपृथिवीदुर्लंगा
पस्थांतत्रापिगहनंदुष्प्रमशक्यस्थानेतत्रापिगेहेचैवव्यापेषुप्रदेशेषुसतीचर्न्नमानांतथाचब्राह्मणआ
म्नातं। वराहोयंवाममोषः सप्तानांगिरीणांपरस्तादित्यादि। सतादृशोवेदोयजमानार्थंलोकेग्यानविशेषंवि
दत्तुलभतो। तत्सिध्यर्थंभूरिकर्मा बहुव्यापारोयंवेदः यज्ञमच्छिद्रमविकलंकरोतु। वेदेनवेदिं। विश्वदानिः
असुरैर्हृतांपृथिवींदेवाः पूर्वोत्तरभागाभ्यांसंस्कृत्यपूर्वंवेदिमकुर्वंस्तांचैववेदिंकेनापिनिमित्तेननिजातां २२
पुनर्वेदेनलब्धंतस्माच्चवेदिः प्रथिमरूपामतीपार्थिवानिब्रीह्यादीनिविस्तारवती। किंच। मासवैपुरु
उनेभ्यंनरारमणीयंगर्भंबिभर्तितस्माद्दर्भाः सर्वस्यफलस्यदातायज्ञपुरुषउत्पन्नः। अतोवेदेनावेदिंमा

कार्यसिध्यर्थः। देवस्यत्वा० व्याख्यातं। इंद्रस्य० शततेजाः। हेस्फ्यत्वमिंद्रस्यदक्षिणोबाहुरिवसमर्थोसि। सह
स्रसंख्यानांशत्रूणांमारकः शतसंख्याकतेजाः पुरुको पुरुत्वोऽस्य। वायुरसि० तेनवधः। यथावायुस्तीक्ष्णामग्नि
ज्वालामुत्पादयतितिग्मतेजाः। तथात्वमपिवक्ष्यमाणस्तंबछेदरूपंतीव्रकर्मकुर्वन्तिग्मतेजाः। वायुरसि। श
तभृष्टिः शतसंख्याकाभृष्टिः शत्रूणांसंतापरूपेणज्वलनंयस्यसशतभृष्टिः वनस्पतेर्विकारोवानस्पत्यः द्विष
तोद्वेषंकुर्वतोवैरिणोवधः वधहेतुरसि। पृथिव्यैवर्मा० यथवा हेदर्भनिधीयमानेत्वंपृथिव्यावर्मकवचमिव
प्रहारस्यव्यवधायकासि। उत्तरार्द्धंस्पष्टं। पृथिवि० सिद्धं। हेदेवयागार्थंयमस्तेवेदिरूपेपृथिवित्वदीयओष
ध्यामहंमाविनाशयामि। अपहतोररुः पृथिव्यै० अररुनामकोऽसुरः सोत्ररजोपनयनेनपृथिव्याः सका
शादपहतः। व्रजंगच्छगोस्थानं। हेतृणसहितपांसोगोस्थानंव्रजंगच्छ। वर्षतुतेद्यौः। हेदेवयजनतेआधा
यनाय गृशद्वेपलक्षितः पर्जन्योवर्षतु। वधान० मामोक्। हेसवितर्देव अनेनमत्तृणपांसुरूपेणव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३

...तं दृष्टारं द्विष्टं च परमस्यां परावति तं दूरदेशे बधान ततः च उरु बद्धम् अतो बंधनान्मा मुचः। अपहतो ररुः। देवय
जन्यै। अथ मा ध्वनखनेन देवयागयोग्यायाः पृथिव्या अररुर्नामासुरः। अपहतो० यजनः। द्वाभ्यां पर्याभ्यां
देवयजनवहिर्भूतो ररुः पृथिव्याः वेदेरनेनापहतः बधान दे० मास्कान्। देवयजमानतत्र अररुः भ्रातृव्यः स्तं
बधान हृदयादिं मा गउतु। फलविचित्रं ववित्त्वः श्रीधनामित्यर्थः। प्रवाई देवं व्याख्याताः। वसवस्त्वा० छंद
सा। अध्वर्युरात्मानं वसुरूपेण मन्यमानः गायत्रं छंदो रूपेण ध्यायति हृद्वेदेर्दक्षिणतो वसवो गायत्रे
ण छंदसा परिगृह्णंतु। एवमुत्तरयोरपि। रुद्रास्त्वा० दसा० आदित्या० दसा। व्याख्यातम्। इ
मां नरीम्पत् हिनराः वैदिकत्तोः पुरुषाः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवे तु ज्ञायां सत्यं अयं यजमानः य
थानरिष्यन् विनश्येत् तथा पृथिव्यां आभावुपरिदिदः स्वर्गस्य हेतुः वर्ष्मेनुक्लिप्त प्रदेशा यूय मागत्य वेदिं
कृणुत। कीदृशीं यस्यादिमंतां तथा शंतस्य अर्थः। देवस्य० वेधसः। वेधसो विंतं मानुज्ञातुः परमेश्वरस्यानुज्ञया २३

मिदं स्वजनमदाःकर्मकुर्वन्त्वतो दृष्टः पितरदनुज्ञयाकरोमीत्यर्थः। ऋतमसि० ऋतंमलं तत्र सत्यं वेपाहवि
षिफलेवतं भागं कर्मण्यपि निर्मितं भवति ध्यायते। हे वेदे त्वमधुरे दैवेभ्यो नवत्वात्। ऋतसदनमसि हे वेदे त्व
मध्यामि नाम कालसाधनत्वेनमत्यस्यहविषः स्थानमसि। ऋतश्रीरसि हे वेदे अवश्यंभावित्वेन सत्येकाले
नविहीरेण त्वया श्रीयते इति त्वं ऋतश्रीरसि। धा असि० यतंतो विविधं रचरणेन शह्वनं उन्नरूपाभुभिर्दनगं
स्रोधारणं विरपूतहृतंऋत्विजो विरपृणः। तासंतानं प्रथम्भा द्रीशादिभ्यः श्चेतिडतिटि लोपः इदं साधुवि र
पुत्राः ऋत्विजो यस्या वेद्या मा वेदिः विरचूशीनीतस्याः स्तोदमंतं धोधनं विरस्ति त्रिलिते हे विरस्तिर्नवे
दे ऋरत्याक्रमेण पाशो देद्भ्य अरगो विसर्पणात् निगमनात् पुराणत्वं वेदिक स्वधि धोधारयित्री असि स्वधारा हि न
एतमेततपेच त्वामन्विन्स्यादिनो क्षेपन केपि राटिकमुपलक्ष्यंतंते नापि युक्तासि। अत एव कुरुत्वधार
णां दिव्यौ णां चासि। पुरोडाशादिरूप धनवत्वाद्धन्वी चासि। जीरा जीवनशीला दान वाहविषां दातारो या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वज्रीवादिशास्त्र वेष्टिता यजमानाः यस्यां पृथिव्यां माजीरदानुः द्वितीयार्थे प्रथमा यह्नीराश्वतदानवश्च छोद
२५ सोमपवचनन्यस्यः ॥ ता द्रुग्णाः पूर्वैव यजमानाः वदिरूपो यो पृथिवीक्रुस्त्वम मेरासुमोः राकाशाद्दर्भमादाय वेद
नस्य मनाक्रिरणसार्द्धस्थापितवेतः ॥ मा माद्रुग्ण० छिनद्मि इदं द्याः यः शत्रुः माद्रुग्णातासर्वमुक्तेन मननमायश्च
नानाधिक्षोपरत्वान्स्य ब्रह्मणा अनेन दर्भेन वेदाध्म नादिनाक्षीणानताः विरश्येन द्यौ इमा सर्थेकरोति
यश्च पातेन नदुग्णान्त्वमवतोनत्व सुता दृषत् शीलिन इदं पनादिक्रमेन वक्तृत्वादिलोकरूपेण हृदयेन वदे
शिरः दुतस्य सर्वस्य राजेः शिगेव त्वेण यनुवाम्ल उपमृ ष्टिनाः आनुष्टुभ् पामि हस्तुवादयः दुष्यान
तजिष्ठन आतिताक्ष्णेन अग्नेक्तेजसाग्निः श्वेतपामि । गोष्ठं मा० मार्ज्मि । हे सुवर्ग वो स्थानेना विनाशयामीत्यभि
वेसधाजिनमन्त्र वंतेस पत्नसाहंयरिहंतारं त्वोसन्धकुलो धयामि । यावेमा० मार्ज्मि । हे नुहु० वा वेप्राणं च मादि
नाशयामीत्यभिप्रेत्यादि रत्नितः अत्र नुफादानांस्त्री लिंगत्वम् अतो वाजिना मिला दिस्त्री लिंगनिर्देशः । चक्षुः २५

संमार्ज्मि । हे उपभृत् चक्षुः श्रोत्रं मा विनाशयामीत्यभिप्रेत्यादि पूर्ववत् प्रजां० मार्ज्मि । प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां यो
निं त्वारलं विप्रादिरूपां च मा विनाशयामीत्यभिप्रेत्यादि पूर्ववत् । स्वं० मार्ज्मि । हे प्राशित्र हरण यजमानस्य पशु
न्यः पश्नाम्नोरूपं च लोमा विनाशयामीत्यभिप्रेत्यादि पूर्ववत् । दिवः० स्वाहा । दिवः आकाशात् शिलिन्त्वं वृष्टिरूपं
अयतनमवयवप्रसृतमिदं दर्भरूपं पवित्रमस्तु भमेरूपयो श्रितेश नशाग्वनेनतदर्भं जवयं वैरिणनाशय ।
मनः इदं दर्भरूपं हुतमस्तु० आशा० यकं० यावज्जीव कैरनुसारिणां मत्वा सौमनस्यादि फलान्याशासानाय तेना
मनोशोभनकर्मलोकं सुखं । सुक्ते० सुज्याते । आशिषः समृध्या इति मया शास्त्रीयं कर्म क्रियते । अतः सौमनस्यादि
रूपामेयमाशीः फले युज्यतो अनेनाभिप्रायेणाशीः समृद्धा एव भवतीति विधीयते । सुप्रजसः० उनमः । हे
अग्ने वैरि विनाशकं केनाप्यतिरस्कार्यं त्वो शोभन प्रजायुताः शोभनः पतियासांताः त्वत्प्रसादात् केनाप्य
तिरस्कृता वयमुपसीदामः इदस्य पत्नीद्धाणी सानकदाचिदपि विधवा भवति तद्वदहमापयावज्जीवनत

धयाभ्यासं। अदितिर्देवमातानदरं सुपुत्राभ्यासं। हे गार्हपत्य अस्थूरिलं सर्वं स्थूरं तं सर्वार्थसाधनं संपूर्णं
२५ तो सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यलाभाय उपनिषीदामि। मम पुत्राः शत्रुघ्नाः शत्रुघ्नाः हन्तारो भवन्तु। अथो दुहिता
च मे विराट् विराजमाना भवतु उतापि अपि च अहं मानस्मि लोके ईळद्। असानि सं तपा सम्यक् जपित्री पत्नी ना
थापत्युः सम्यक् स्यर्थे षष्ठी। तन्मे वच्छन्तः गच्छन्ति। पत्नी श्लोका यशः श्लाघा उत्तमा अस्तु। पतिर्मे पामा मे पत्न्या इता
मित्यर्थः। ऊने तिरिक्तं धीयाते। तस्मिन् मिथुनं पत्नीकर्मण्यनुष्ठीयमाने समिध्यग्न्यगते नानुष्ठितं स न्यूनं भ
वति। तत्रानु प्रदेशेन तदेव अतिरिक्तं। तेनाननुष्ठितमन्नया पत्न्या प्रीयते नुष्ठीयतं। अग्ने गृहपतिः। हे गार्हप
त्य अग्ने त्वां तव समीपे अवस्थातुमनुजानीहि। हे देवानां पत्न्यः इन्द्राण्याद्या मां पत्नीकर्मणां यूयं अनुजानीध्वं। प
त्नि पत्नी समीपे अभिध्यास्यर्थः। ते नायमर्थः। हे देवपत्न्यो युष्माकं गार्हपत्यापरभागः स्थानं। अतो वा न मो
नु। अत्रावस्थितानां मामाद्रिं सिद्धा मद्रीनं० त्वायाम्। हे आज्यतेजो वा अपयानां परस्य भ्रातृत्वं परम

न कार्यं त्वात्। न त्वां अदृष्टेन नरोगानुपदर्शनेन चक्षुषा शोभनप्रजासंपन्न ये अवेक्षे। तेजोसि। हे आज्य त्वं तेजोरूप
मसि तत्वात् न म्यधिश्रयामीत्यर्थः। पत्न्यभावे तेजोसीति लुप्यते। गार्हपत्याधिश्रयणं तेन इति मंत्रस्य आदिर्य
स्याधिश्रयणस्य अतस्तेजोदित गार्हपत्येधिश्रयणं पत्न्यभावे लुप्यते। तदीक्षणाभावात्। तथा च श्रुतं
अमे ध्यं वा एतत्करोति। यत्पत्न्यवेक्षते। गार्हपत्येधिश्रयति मेध्यत्वायेति। तेजोनुप्रेहि। अत स्तेजोमेवमाह
वनीयमनुप्रवेष्टुं गच्छ। अग्निः०विनेना। हे आज्य अयमाहवनीयो अग्निस्तदीयेन तेजसा पनयतु। आज्यमग्निः०भ
क्षीय। अत्र वैश्वानरमित्यादिषु चत्रिषु पदेषु मस्येकमसीति परमनुवर्तनीयम्। तथा चैतानि ह्यावेतानि वाक्या
नि संपद्यंते तेजोरैते रायस्पोषश्चेत्यादिप्रयुज्यन्ते। अंजि धातोर्गत्यर्थादुत्पन्नमाज्यं प्रापकं नाम। इतेनाहिंहोमार्थो ज्वालाग्निः
प्राप्यते मा हिंसी मा नेककर्मफलं तदर्हं नीति मसि प्रमिद्धत्वात् सकर्मक न नाधनत्वं मसम्याध्य सनमि। सतोक
र्मसं ज्योतिष्टोमे प्रवर्तमानाय यजमानस्य तदृशा ऋत्विजः संतः परस्परद्रोहशंकामपनेतुं तान् नष्यसंविकन।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्येस्य शंतिमो यस्य शर्मः स लोकः मर्त्तस्य कर्मणो ऽध्यक्षेऽसि। हविरसि प्राधान्येन हूयमानमसि। पुरोडाशादि हृ
२६ विर्भोज्यान्येन वत्सकर्मशेषसमापनात्प्राधान्ये। विश्वेषां नराणां संबोधि विश्वानरो विश्वेषां देवानां संबोधि वै
श्वदेवं प्रमिहोद्यास्य स भोज्यत्वेन हविष्ट्वेन च उभयसंबंधः। उग्रतधु मनुसवनेनो द्युवितवलं। सत्योजाः
सत्यवलमाज्यमस्य वलमयितये। जम्बुद्वीपनस्य प्रत्यक्षत्वात्सहः शत्रूणामभिभवनसमर्थं। सहमानं
तदभिभवनेवर्त्तमानं। सहस्वानतीः अस्मदमित्रानभिभव। सहस्वानतीयतेः येनत्सतनः शात्रवं कर्तुमेसम
र्थमनसा शात्रवं कर्तुमिच्छति तानपि अभिभव सहस्वप्तनाः संग्रामान्विवादकानिवाभिभव। सहस्ववत
न्यतः येप्रत्यक्षतः संग्रामं विवादं वा कर्तुमसमर्थं मनसा कर्तुमिच्छति तानप्यभिभव। सहस्वी वीर्यवतम्न
मितरद्दार्थेभ्यः सहस्वगुणवीर्यहेतुरसि तस्मात् जिह्व एव मर्मिन दस्यना वलेमोनानद्रीरणाय। आ २६
ऽस्य आज्यमसि लौकिकं फलसाधनं कृष्यादिकं सर्वं तत्कदाचिद्वलाद्युनावेनव्यभिचारान्नमुच्येत। मस्त्वे

तु कदाचिदप्यव्यभिचारात्सत्यमसि। सत्यायुरसि सत्यभूतमायुर्यस्मिन्निति सत्यायुः। आज्यनिष्पन्नेन
कर्मणा नानिवेहयदायुः प्राप्यते तन्नव्यभिचारीति सत्यायुः। सत्यशुष्ममसि सत्यवलमसि। जम्बुद्वीप
नयलेपर्यंतु केऽहन्तु रूनद्रानवन्नमुज्ञेन सत्येन त्वाभिघारयामि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्यामीत्यर्थः। अन्यथा ना
ज्यमिति मर्सेनेति द्रूषात्। चक्षुर्वे सत्यमिति श्रुतेः। तस्य ते भक्षीय तादृशं त्वां भक्षामि। अग्नेः भव्यं हे आज्य त्वं ज्या
लारूपाग्निजिह्वया इस्वादकत्वात् अग्नेर्जिह्वासि। देवानां सुखाय तपसे तिभिः हृदयत्वे देवेभ्यस्त्वदा तुतिस्था
नीयतनत्संचयपूर्वकग्रहणाय पत्रोसंभवः। शुक्रमसि। शुक्रं दीप्तिमत्। ज्योतिरसि। ज्योतिः प्रकाशकात्मकं ते
जः। तेजोसि। तेजोरूपमसि। भुक्त्वा० गच्छामि। स्पष्टं। देवानां० गच्छामि। हे आज्य त्वं प्राणादिवचाप्नोपंचा
यः शरीरस्थावाकारनिमित्तिनिवनायपञ्चो यमस्वस्थानाय च गच्छामि। देवानां चतं नो० गच्छामि। हे आज्यं त्वं मेनाधि
भिर्दोः समासेन पंच वर्त्तवः। शेषं व्याख्यातं। देवानां ता० दिशां यं०। देवानां ता यं च जनानां० देवानां सलिल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नो। शेषं व्याख्यातं। अग्निरस्मि० गच्छामि। त्वं देवचक्षुरसि० गच्छामि। चक्षुरात्मनः पारस्यालोकमाचक्षते। स चक्षु
श्चितं पंचबिलेषु स्थितं। तच्च पुरुषस्य यावत्स्थाने कल्पमस्त्वाकारः उदानहारः। पंचबिलस्य चक्षुर्विज्ञायते आत्मन आ
२१ त्मेयं पर्वस्मिन्निविलेदर्शनं दृष्टेर्दक्षिणमं तं प्रतिष्ठितं नीत मित्रावरुणौ देवः पश्चिमं अमुमंत्रावरुण उत्तरं प
यसि यो ऽहं स्वसामर्थ्यं मे इति। तस्य पंचबिलस्य चक्षोर्यत्रायसादि पूर्ववत्। ब्रह्मणस्त्वा० गच्छामि। ब्रह्मणा त्रा
यमाणं जातं तेजो ब्रह्मवर्चसं। शेषं पूर्ववत्। क्षत्रस्य० गच्छामि। क्षत्रस्य क्षत्रियजातेरोजो मुद्गलमथ्यं शेषं व्या
ख्यातं। विशं त्वा० गच्छामि। वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादि मुख्यं त्रायस्यादि पूर्ववत्। सुवीर्याय० मि। सुवीर्यं सर्वेषां
स्वव्यापारे सामर्थ्यातिशयः। शेषं पूर्ववत्। चतुः पंचकृत्वो वा प्रतिमंत्रं शेषं लानुवाकशेषेण अन्यस्य सर्वेव
द्यार्थ्येयं। सुप्रजा० मि। हे आत्मन्त्वां शोभनापत्यतायै गच्छामि। रायस्पोषाय० मि। रायस्पोषाय धनपुष्टिः। ब्रह्म० मि २७
श्रुताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसं। अर्चिं० मि। स्पष्टं। अस्माकं० गच्छामि। हे आत्मन्त्वमस्माकं श्रेय सेभ वरे

तानां हविर्भव। यजमानस्य वा आशिषः। तद्रूपं भव। देवानां नर्यं केचोदेवतार्थं गच्छामि। कामाय त्वा गच्छामि।
हे आत्मन् हविर्भागिन्यो देवताभ्यो यथाकामं येन तथाविधः। अत्रा त्वा गच्छामि यजमान एतानात्मन्हृणमंत्रा
न्यजपति। मंत्रा सुन्यासाख्यानाः। कृत्स्नोत्याः० स्वाहा। हे इमे लेख्य त्रिपंचाद्भेदाच्चारणं कृत्स्नमगासि।
तथा आगवंरछावनस्यस्यो मि। अतो गत्वं त्वा त्रियं प्रोक्षामि। न देतं दंतंन्कतं न्यर्थमितमन्त्रिकं कामर स्वतीत्युक्तं। सोम
मर्थः स्वाहा शब्दो वाच्यः। यद्वा अनेकार्थं त्वा स्वाहा शब्दस्य प्रोक्षणमेवार्थः। वेदिरसि० स्वाहा। हे वेद तेदेवेभ्यो व
दिरसि। अतो बर्हिर्ध्रो रचितुं त्वा प्रोक्षामि। स्वाहा त्वा० बर्हिरसि० स्वाहा। हे दर्भ त्वं वेदेर्ह्व हणमसि अतस्त्वां पिन्वु
चः स्थापयितुं त्वा प्रोक्षामि। स्वाहेति पूर्ववत्। दिवे त्वा। स्वर्गार्थं अयमस्य पे त्वां प्रोक्षामीत्यर्थः। अंतरिक्षाय त्वा।
अंतरिक्षलोकार्थं मध्यरूपं त्वां प्रोक्षामि। पृथिव्यै त्वा। पृथिव्यर्थं मलरूपं त्वां प्रोक्षामीत्यर्थः। स्वधापितृभ्यः
गच्छत। हे जल त्वं मया पितृभ्यो दत्तमसि। अतो बर्हिस्य वस्थितेभ्यः पितृभ्यो न्तरमद्रूपं भव हे जलाय यवभ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वदीयेन रसरूपेण हविषा गच्छ। विष्णोस्तूपोसि हे प्रस्तर त्वं आविनो पतस्यसंघात रूपो धारकोसि। यज्ञमा
२८ नेभ्यः पापानां रक्षणं च करोसि। प्रस्तररूपेण यजमानेभ्यः प्राणापानरूपेण प्राणं च ददासि। देवर्बर्हिरूर्णा॰ हे देवि बर्हिः
केवलं न रक्षितुं देवानां सुखेनासितुं स्थानभूतं त्वां विस्तारयामि। गंधर्वोसि॰ इति। हे मध्यमपरिधे त्वं वि
श्वावसुनामा गंधर्वोसि यतस्तेन दक्षत्वात्। तेन मदंशादिभिः कार्यजातमनस्य यजमानस्य रक्षको भव। अनुरूपतां भज। अ
न्योसि॰ वसुविता हे मध्यमपरिधे त्वं स्थितोसि रक्षोभिरविचाल्यमानत्वात्। न अहमपि संजातेभ्य इन्द्रियेभ्य
धारयसि। किं च धारयसि यदानन्देनाराधोहमनन्तज्ञाता वसुविता वस्तून्यर्पणि च दत्तास्। इन्द्रस्य॰ इति। हे द
क्षिणपरिधे त्वं इन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। शेषं व्याख्यातं। ऊर्ध्वा॰ वेता। हे दक्षिणपरिधे त्वं शत्रुभिरवहंतुमशक्यो
ग्रासि तेन अहमप्युग्रो भवामि। ज्ञातमाया यथा मम प्रतिवादिनो न भवंति तथा किंचिद्धेरिणो अवरंतु मन्युग्रो भू २८
यासं। अन्यद्व्याख्यातं। मित्रावरुणौ॰ इति। हे उत्तरपरिधे ध्रुवेण धर्मणा नित्येन कर्मणा तन्निमित्तं त्वामि

त्रावरुणौ परिधत्तां। अन्यद्व्याख्यातं। वीतिहोत्रं इति। हे उत्तरपरिधे त्वं रक्षसामभिभवितासि। तेनाहमपि शत्रू
नामभिभविता भूयासं। सूर्यस्त्वा॰ पुरस्तात् हे आहवनीय त्वां सूर्यः पुरस्तात् सर्वस्या अभि
तो नैर्ऋत्यां न अभिभविता भूयासं। सूर्यस्त्वा॰ हे आहवनीय त्वां सूर्यः पुरस्तात् सर्वस्या अभि
शस्तेः पापकाशात् पातु पुनरग्नि॰ वेदः। हे जातवेद आहवनीयाग्ने देवयोग्येनाग्नि इन्द्रेण इदं हविर्वीतिहोत्रं पुन
ज्ञि॰ वीति॰ ध्वरे। हे विधून्यान्ने अध्वरनिमित्तं त्वां समिधीमहि। कीदृशं वीतये यज्ञाय समर्थ होत्रं होमाय
ते वीतिहोत्रं द्युतिमंतं महांतं चाद्धाना॰ वर्धते। किं च अग्निकर्मणि त्वां समिंधानाः ज्वलयंतः शोभनाश्वाः शं
मनमस्तस्य यज्ञे वज्ज्योकर्ईयत प्रजामुपदरंतः चिरंजीवन। विश्वो यज्ञेभ्यः। हे दर्भस्तंबवीथस्तो युसा प्रजापतिपाणिक
भवतः। वसन्नो॰ सीद। हे प्रस्तर त्वं वसूनां मदस्य विधृतिरक्षणस्थाने निषीद। जुहूः॰ सीदः हे जुहूः त्वं नाम्ना घृताचि
सि घृताक्तत्वात्। घृताची देवी नो प्रीति हेतुना अनेन नाम्नोपलक्षिता त्वं प्रीतिहेतोः सदसि प्रस्तरे निषीद। उपभृदे
सि घृताचीत्यादि। ध्रुवासि घृताचीत्यादि स्पष्टं। एता॰ नियं। सुकृतस्य कर्मफलस्य लोके स्थाने भ्रते अग्निम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

स्तेरएताः स्रुचोवस्थिताः। हविः स्रोव्यापफांतयामिनताः स्रुचः यज्ञमिमं यज्ञमिमं दत्तजपः सोचयज्ञेनेता
२९ रमध्यर्युःपादि। विस्तृनि॰ पस्यानि। हे आज्यानि हि स्रुसं वं धीनि स्रुंवंध्यानकानिस्थ। प्रजापतिसू स्वलाततत्तसरिग
हीतव्याव्याजापत्यानीति। इपं धामानि हीपिमिमंतिदेवानां उपभोगस्थानानि यास्थ। स्योनं तं॰ दामिः तस्मिन्सी
देति। हेपुरोडाशातत्वसुखं इत्तुं स्थानं करोमि घृतस्य धारया सुखसेव्यं यथा भवतितथा तत्कल्पयामि। ब्रीही
णांसारभूतपुरोडाशतस्मिन् स्थाने सीदतथा प्रादनाणः अमृतेति हृदंतं तस्मिन स्थाने प्रतिष्ठितोभव।
यवनिर्वापपक्षेतु हंनीस्वापत्र मिल्नेके। ब्रीहीणामिति लिंगविरोधात्। सं एकोऽहमं॰ पोमायिः अभीलयैं
दाहनपुरोडाशामामिलरितुं प्रवृत्तायाः सेनायाः अंगारनस्य हस्तपायामुखं प्रधानभूतमिदं मंगारजातं अह
मिदानीमपनयामि। स्तुं गोः॰ यायं हेपुरोडाश अभ्यधिकस्येद्रियस्य सिद्धयर्थं मम मानदीप्तिः सन्नविशे २९
षणादीयतां। आप्याय॰ मन्यतां खमं॰ घारयामि। घृतमेवयोनिः कारणं यस्यासावग्निर्घृतेनहिज्वाला

उद्भवतिनादृशोग्निराप्यायतां वर्द्धतां। हव्याहव्यानि अंगीकरोतु हेपुरोडाशस्त्वमपिपाकजन्यं तद्रूपं स्वेर
ध्रमंजपन्नक्ष। तथालंदं चांक्ष्मन्नक्ष। घृतेनपिहितरं प्रंस्त्रियपछायंचकुरु। ततो दंशोभनरूपं धनानां
लोलंभयितारं जन्मयेप्रियंलोपभूजांतेजसाऽनेनघृतेनाभिघारयामि। उपरिघृतक्षारणयासंस्करोमि। घृ
तउस्त्रा॰ मतीनां। पक्वः प्रज्ञानमुत्सादयिता अयंपुरोडाशः उस्त्रानिस्वात्मानमग्नेः सकाशादुन्मुचति।
आर्द्रः प्र॰ गोपाः। घृतेनार्द्रीकृतः प्रथनशीलः भूतजातस्यगोपाः गोपायिता॰ यस्त आत्मा॰ प्रविष्टस्तमेक्ष
। हे पातर्दोहतवयआत्मा घृतलक्षणः पशुषुप्रविष्टोवर्ततेतमंजसा। पभूजांतेजसा। तेजोरूपेणघृतेनाभि
घारयामि। एवमग्रेपिव्याख्येयं। यस्त आत्मा॰ यजमानायमह्यं प्रविष्टोते पूर्ववत पश्चदेवानां विष्णाविवि
ध्रमधुस्थानमनुलस्यस्त्वयमपिविविधं निष्ठति। हे सोमतत्सरशमात दोहृतंतथा आत्मनत्वानघृतयोष्व
भूतः देवानां वाकुहि। यजमानायमह्यंस्वर्गेकमस्व। इराभ॰ भीता। इरा अन्नन्तपाभूतिः प्रजानांभवनहेतुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पृथिव्येरमः कपालीभूता याः पृथिव्याः मांगेशः कपालेभ्यो मांकुनीत। यानि पर्णे० वितुं वतं। व्याख्यातं। व्या
३० हृतयो व्याख्याताः। स्योनो मे सीद० स्योनाः ऋतवतु दिनसादनीयत्वेन स्योनः सुखं हेतुरन्वसीद। अहमपि शाधि
ओंसुवर्गलोकं यजन्याचपशुभिश्चयथापि। तथा त्वं कुलाकादिस्वरूपे अस्मिं स्थाने सीद। अहमसि सादिप
यजन्। कपभो० सीद। हस्तुवा। त्वं रूपभः श्रेष्ठः शक्तियुक्तः घृताचीनां सुकादीनां पुत्रस्थानीयश्चासि स्तु
वानेभ्य नमिषंणनाम्नायुक्तस्त्वं प्रियमदसि पार्श्वस्थाने सीद। यन्मे अग्ने० उपस्थे इति। हे अग्ने अस्य मम यज्ञ
स्य संबंधि यद्धविर्गार्हकं रिष्यात् नश्येत् रक्षः प्रभृतिभिर्विनाशितं स्यात्। आत्मनो न आ त्मस्यापि संबंधि यः
शुष्पदत्वं विंदुजातं मोहयाद्वर्केस्फेदादधःपतेत्। हविलाख्यात्कृतेन नष्टेन स्कन्नेन वंधारणं हानिः। यः सप्त्लो ३०
मारादतुमनः स्मः एवंदुर्नष्टंतु सन्त्वेनि कृत्साः पापदेवताया उपस्थे उत्संगे आदधामि स्थापयामि। उषु ब्यो
अग्ने। जिक्केति। अग्ने यजमानाय उत्तुभ्यं लघिउकृतबलो भव। यजमानकार्यं कुर्वाणि कृतवलो भव। अ

भिलासते उपस्थपतं शत्रवेनिर्शुष्यएधि न्यग्नंतयलोभव। उरुक्रमेण यजमानमनुगच्छतुं चतुर्भिः सं
बोधनैः आग्निं वा स्माहयातो। हे अग्ने अंगनादिगुणयुक्त देव ष्ठदेवेदास्तमन्विष्ठ मनुनादीम एतच्चपदष्ठयं निर्वि
ष्ट्रलणेन व्याख्यातं। देवष्ठ इत्याह देवाहि ते मे यतमन्विष्ठ इत्याह मनुलितमुन्नादेवेभ्य एवं धेति। मंद्रजिह्वमं द्राह
र्यहेतुर्जिह्वा यस्येति विग्रहः। अमत्स्य स्यते। सुवीर्यो यतिः हेतिः देवानामार्थं। मनोऽसि प्रा० नावि शति। हे
स्त्रीवा ग्वारत्वं मनोऽसि प्रजापतिसंबंधी चासि मनसा प्रजापतिं ध्यायता ध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात्। नत्रभ
तशाकृः प्रजापतिस्त्वं यज्ञमावष्टे। प्रजापत्येयज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्यमानत्वात्। तेन भर्तेन दत्राप
तिस्त्पेन यज्ञेन तत्साधनेन मनसा च महद्देस्त्रीवाघारमामाविश। अग्ने वाजजिद्धं जेत्वाग्नेमरिष्यं० अग्नावा
य। हे अग्ने वाजजित्। अन्नस्य जेतः हे अग्ने वाजमन्नमुद्दिश्य सार्थ्यं तं प्रवर्तिष्यमाणं त्वाजमन्नमुद्दिश्य शत्रु
जेष्यं तं जित्वा च वा जिनं च अन्नयुक्तं वाजजितं अनेक प्रकारेण स्वस्यान्नस्य जेतारं त्वां वाजजित्याये अन्न

यार्थं मे मा ज्ञिं। किं वा न्नादत्वात्कं मयि मन्नाद्यायान्नादनशक्तिलाभाय मे मा ज्ञिं। भुवन० नमः। हे यागनि
ष्पादकाग्ने त्वं भुवनमसि। लोके यस्माद्भूतानीति भवतीति भुवनं। अतो भूतकारणत्वादिदमस्तीति भवतु भ्यमिदं अं
जलि दत्तं नमोऽस्तु। जुह्वेत्यु० त्वा पं० आग्नेयी वेत्युक्तमिति श्रा सूणात् हे अग्नि त्वं जुहू रसि हे देव यागार्थं आग्निः
त्वा माधृयति। उपभृ० त्वा पं०। मावित्र्युपभृदिति श्रा सूणात् हे मवित्रेण रूपेण उपभृत् सविता देवः त्वां यागा
र्थं आकर्षति। अग्ना विष्णु० कृणुतं। अग्निराहवनीयः विष्णुः स्रुचामग्रभागे नदृसा अग्नाविष्णू तायज्ञाभि
मानी। यद्वा विष्णुशब्देन स्रुगाता तानि आत्मानि। विष्णू निस्थ वैष्णवानीति लिंगात्। हे अग्नाविष्णू आधारहो
मार्थं प्रवर्यास्रुगाता त्वा हवनीययोर्मध्ये गच्छन्तमप्यहं वां मम पादेन नाक्रामिषं। मम गमनाभाव कांश्
पयुवां नि दुं लो भयतं। मां प्रतिसंतापं मा कुरुतं। किं च स्थानकारिणौ युवां मम स्थानं कुरुतं। एतद्विपरीतं स
स्थेनातिक्रम्य दक्षिणेन दत्वा क्रामामीत्येतदर्थः। विष्णोः स्थानमसि। हे भूप्रदेश त्वं विष्णोर्यज्ञस्य पुरुष ३१

स्य स्थानमसि। इत इंद्रो अकृणोद्वीर्याणि० इंद्राय स्वाहा। इतः प्रदेशाद्वलात् इंद्रो असुरवधरूपाणि वी
र्याणि अकरोत्। नेदं तिरश्च्यसौ दिशमारभ्या ध्रुवौ दीर्घं अध्वरो हिंसास्वरूपणादि रच्छेदं न गहि तोदिविस्पृशमें ऽग्
नौ देवको दिशां आहुतो अकुटिलवानंद्रदेवताकले नेंद्रवानयज्ञपते यजमानस्यायं यज्ञ आघारस्वा हा देवता
येदनः। वागस्येंद्रविश। हे स्रुचाघार त्वं वागसि० वाचा मंत्रमुच्चारयता ऽध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात्० कीदृ
शी वाक् एंद्री इंद्रेण व्याकृतत्वात्त्वमैंद्रवायवग्रह ब्राह्मणे आम्नातं० तामिंद्रो मध्यतो वक्रम्य व्याकरोदि
ति० सा च वाक्सपत्नक्षयणी वैरिघातिनी स्रुचा आघारमंत्ररूपा सा वाचः सपत्नघातित्वेन ब्राह्मणेन स्
चितं। अकुतायस्तो पवन्नपतेरिति स्वाहा मात्स्यीति० तादृश्या वाचा इंद्र दृष्टेन चक्षुरिंद्रियेण च मह देसु त्वा घा
रमां माविश। वहुग्ग्म अनेनाघारेणाय माग्निः महा ज्वालः अतो जुहूमीदसत्तामिति। पाहि० भज। हे अग्ने
दुश्चरितात्पापान्मां पाहि सुचरिते पुण्ये मा मां भज स्थापय। एते एवा क्रमणप्रसाक्रमणे मंत्रवर्ता भवतः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इत्थमन्वत्रमंत्रपर्युदासात्। ततोन्येषामाक्रमणप्रत्याक्रमणाधर्माणां सार्वत्रिकत्वं स्पष्टीकृतं। तस्य स्य॰
३२ तिरुक्तौ हि आधारेशे यत्वं यज्ञस्य शिरोवद्रुत्तमांगमसि। अतस्त्वद्रूपेण ज्योतिषा प्रीवाम्यरूपं ज्योतिः प्र
मं क्तौ संयुज्यतां। अग्निर्देवो होता॰ यज्ञस्य प्राचितारः। सोयं मानुषः सो यं होता सोयं देवो द्योतमानो ग्नि
रेद्दर्शितवान्। यशश्च तत्र यान्यादिचनद्वारेण यागं साधयत दिद्वान् जानानः। चिकित्वत इत्ता हृत्वे
विविंचानं। मनुवृतभरद्वत्। मनुष्यभरतम्भुतणीयस्य धर्मप्रवर्त्त्यितारौ। आद्विपञ्च धर्मसाधनद
यर्त्तपितारौ। ब्रह्मण्वत्। हिरण्यगर्भ इव आ इह आ इह अवक्षतदेवानामाह्वानं कृतवान्। हे ब्राह्मणाः अस्मा
याः पूर्वं अस्य क्रियमाणस्य यज्ञस्य प्रादितारः त्रकर्षेण गात्रायितारो भव। वसंत॰ प्रीणातु। अत्र मतद्वयं।
ऋतुदेवताः प्रयाजा इत्येके। तथा च बोधायनः। ऋतुदेवताः खलु प्रयाजा भवंतीति। वसंतमृतूनामित्यादि ३२
मंत्रवर्णश्च। आग्नेया इत्यपरं। तदाह निरुक्तकारः। आग्नेया इति तु स्थितिः भक्तिमात्रमितरदिति। सर्वेषा

मृतूनां मध्ये वसंताख्य ऋतुमनेन यागेन तोषयामि। स चतुष्टोमो तोषयतु। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्। आ
ग्नेया इति पक्षे ऋतूनां गतिमतां मध्ये वसंते सर्वं निवासहेतुभूतमग्निं अनेन यागेन तोषयामि। शेषं पूर्व
वत्। ग्रीष्म॰ प्रीणातु। ग्रस्यते रसा अनेनेति ग्रीष्मः। तमाग्निमित्याग्नेयपक्षे व्याख्येयम्। वर्षाः प्रीणंतु।
वर्षंतीति वर्षाः इत्पाकादयः अग्नय इति आग्नेयपक्षे। शरदं प्रीणातु। शीर्यंते अस्मिन्नोषधय इति शरदग्निः इति
आग्नेयपक्षे। हेमंत॰ तौ मा प्रीणीतां। हेमंत नोनीति हेमंतः। शीर्यंते अस्मिन्नापानीति शिशिरः। तद्रूपमाल्लकौ अ
ग्नी इति आग्नेयपक्षे शेषं पूर्ववद्व्याख्येयं। एकोनमेकादस्य योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः अनेन यागेन तमनयज
मानस्यैकः पुत्रोस्तु। अस्मद्वेष्टारमुद्दिश्यस्य च एकपुत्रीत्वात्। द्वौ मम द्वेतस्य योस्मानित्यादि। त्रयो मम तिस्र
स्तस्य योस्मानित्यादि। चत्वारो मम चतस्रस्तस्य योस्मानित्यादि। पंच मम न तस्य किं च न योस्मानित्यादि। अ
ग्नी॰ भूयासं। अग्नीषोमयोरहं यमोदेयं पाशनयादेवयज्यया आज्यभागा याअहं यजमानः चक्षुष्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नभ्यासं॥ ॥ भेर्मी॰ क्रमीत्। हे पुरोडाश मां हिंसीः मा भेः मा भेषीः मा संविक्थाः विकलश्च मा भूः॥ अहं त्वामा
३३ हिंसिषं तेन त्वं तेजस्त्वमापक्रमीत्। भरतं॰ हे इडे सीः भरतं ज्योतिषां धारयितारमादित्यं भक्तानां याधान्नेयं
भूमिं दोदुर्यागद्वारेण ऊर्ध्वं दमो यं देदर्श लोपः॥ इमां पृथिवीमनुषिंच वृष्टिद्वारेण यागस्य हेतुत्वात्। अव
दानानि अवदानस्थानानि सत्त्ववदास्यात्म्याज्येन प्रत्यभिघारयामि तेनुभ्यं नमोस्तु अतो मा मा हिंसीः॥ यद्व॰ पुनः॥
हे पुरोडाश अहमवदानान्यवद्यामि तव आत्मनो ममापि सदृशं नहि अनिकूलमकार्षं येन त्वं भत्र मन्याज्येन प्र
त्यनक्ति ततिस माहिंते दक्षः भवति तथा त्वानं करोमि॥ किं चैतेन तव नहि कृतमंगं पुनराप्यायतां न्यूयो वर्धतां।
अग्नेरहं देव॰। स्विष्टकृदिष्टिः दब्धिरस्य॰ दभेयमम्। अनुष्टुप् सत्वर्षं यजमानो हृदि स्थितं मनसा ध्यायतीति। उपांशु
याजस्य प्रजापतिर्दिभुरग्नीषोमौ वा ऋषिः फलदे न देवताः॥ हे उपांशुयाज देव त्वं दब्धिरसि। अस्म द्वेष्टृ द्वेष्य ३३
चतुर्विधं हिंसकोसि। त्वत्प्रसादादहं वैरिभिरहिंसितो भूयासं॰ अमुं वैरिणं दभेयं मारयेयं। अग्नी॰ सा वृत्र

हा शत्रुहंता शेषं स्पष्टम्। इंद्रस्य॰ भ्यासं। देवयज्यया॰ सपत्नो वीर्यवान् भूयासं। असपत्नः शत्रुरहितः
वीर्यवान् बलवान् श्रीमान्। शेषं स्पष्टम्। इंद्राग्न्यो॰ भूयासं। इंद्रियावी इंद्रियोपेतः स्पष्टमन्यत्। इंद्रस्य
॥॰ भूयासं। स्पष्टं। महेंद्रस्या॰ गमेयम्। अजेयानं जेतृत्वं महिमानं विशेषं यद्दिमहत्वं गमेयं प्राप्नुयां। ऋषभं॰।
स्वाहा। ऋषभं श्रेष्ठं वाजिनमन्नवंतं पूर्णमासनामकं देवं वयं यजामहे। स च देवः सुराधसे शोभनधनहेतवे
प्राणापानस्थित्यर्थं नो अस्माकं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्ययुक्तं महानिर्णं सहस्त्रं संख्याकं रायस्पोषं धनपुष्टिं दो
हतां दुग्धां संपादयतु। पूर्णमासाय देवाय स्वाहा इदं हविः स्वाहाकृतमस्तु। अमावास्या॰ स्वाहा। इयममावास्या
ऽस्यां देवतामुभगामो भाग्यदसु कामसुशेवा सुष्ठु सेवितुं योग्या आर्जवेन प्रतिदिनं क्षीरं पयच्छति पुनः पुनराप्या
ययति। एवं दमिति नमावास्या प्रतिमासं भवतोभयोर्देवानामाप्याययति। सा नः स्वाहा पूर्ववत्। अग्नेः॰ गमेयं।
स्विष्टसाधकस्याग्नेः स्विष्टकृद्गुणेन च यज्ञेन प्रतिष्ठां दृढतामविरूक्षणां गमेयं प्राप्नुयां। वैश्वानरं॰ स्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धानमः। वैश्वानरैर्वैश्वानरमभिधानेनाग्नेरिदं यद्वा अग्निर्वैश्वानर इति पृथिवी लक्षणे शतधारमनेकधमुक्तं सा
३८ हस्रसंख्याकमेनमुत्सं प्रवाहरूपमिदं हविः उदकोत्सकं अनुदोमि निनयामि स वैश्वानर उत्सो यानो यजमानस्य
पित्रादीन्स्वर्गलोके निराममासाप्नित्वमानः पीलयनयाः कुतस्तदर्थमुदकमिदं दीयत इत्यर्थः। इमं समुद्रं॰
यो मन्। हे अग्ने जनाय यजमानार्थं इमं जलं माहिंसीः। किंतु परमे व्योमन् उत भविविध रक्षणे स्थितं कु
रु। परममुत्कृष्टं रक्षितस्य जलस्य पुनरुपद्रवं कथाययानजायते तथा रक्षणं रक्षणस्य परमत्वं। समुद्रसामा
नाधिकरण्यादुत्सं कीदृशमिमं समुद्रं समुद्रवत्प्रभूतं। शतधारं शतसंख्याकधारोपेतं। उत्सं प्रस्रवणयु
क्तं। भुवनस्य मध्ये पच्यमाने सेव्यमाने। अभिज्यमाने वा। घृतं दुहानां। घृतकारणं सस्यादि दुहानां। अ
दितिं। अखंडनीयाम्। अदितिर्देवमाता। द्यौर्वा सा यथा उपकरोति तादृशं इदं हविः। हे अग्ने परमे व्योम ३८
न्। उत्कृष्टे स्थाने गतस्यास्य मा हिंसीः अविच्छिन्नं कुरु। अञ्ज्यामो॰ हविः पुरा कदाचिदुद्दोयज्ञसा

धनस्य पुरोडाशस्य किंचिदंशमविध्यत्। तथा च ब्राह्मणं। देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्स यज्ञमविध्यदिति।
तस्माद्व्याधाद्विद्धप्रदेशात् इदं हविः कृत्स्नं निष्कृतं। कियत्। यवमात्रादन्यायोपरपरिमितमेव न तु
ततोधिकं। यद्वैयज्ञस्य पुरोडाशस्य शरीरं मारूरूपाम। मरोपणं विमोहनमुपद्रवः। तदुक्तेन करवाम
अधिकावदाने ह्युपद्रवः स्यात्। तथा चाम्नातं। अञ्ज्यामो वद्येह्योपमेदिति। इदं तु यवमात्रे हविरिदं यैः छिन्नवा
रुद्धनिरुक्तेन यथेन संमितं। तस्माद्यवमात्रमवद्येदिति। किं चेदं हविः स्विष्टं शोभनयागहेतुः तदप्याम्नातं
स्विष्टं वै न इदं भविष्यतीति॰ अग्निर्मा॰ मात्। अग्निर्मा दुरिष्टात् यागात् अनुसविता देवो घृशंसान्पापप्रख्या
पकाद्वचो मा पातु। मनुना॰ मुखं। दक्षिणार्धात् पुरोडाशस्य यदक्षिणभागात्संभिंदन्नितरावदानेरसं
मिश्रयन्नहमिडामुद्दिश्य पवद्या मित्रं प्रोडाशं शमेव खंडयामि॰ कीदृशी मिडां मनुना प्रथमं दृष्टां। तथा घृ
तपदी नितरां निष्पादितं घृतं पद्यां सा घृतपदी तां मित्रावरुणाभ्यां सम्यक् प्रेरितामेकेनो मुखेन एकादिद्गु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वप्रभयो दक्षिणादिपथे व्यवस्थितां तनुदिगंतद्रव्यर्धेः । अत्र यजमानः सुरूपवर्षवर्णे एहीतीडामवदीदमामान
३८ मंत्रयते । यो मेंति० जेषं । यः शत्रुर्मे अंतिके दूरे वा प्रतीयति शत्रुत्वं भजंते । ते शत्रुमेतेन प्राशित्रावदानेन
जेषं जयेयं । सुरूपवर्ष० मघोनी । मोशरीरधारिण्या इडाख्याया देवतायाः संबोधनं सुरूपवर्षवर्णे इति । शृंग
पुच्छादिकं रूपं । वर्षे वृष्टिः । वर्णः शुक्लादिः शोभनारूपवर्षवर्णा यस्याः सा तथोक्ता शृंगादीनामतिदीर्घत्वा
दिपरीहारेण दर्शनीयत्वं रूपस्य शोभनीयत्वं । वर्षे द्विविधमुदकरूपं घृतरूपं च । तत्रेडासंबंधीयात्सादात्घृ
तं वर्षति । तथा च मंत्रा इडादयः पदे घृतवतीति मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीति वा इडायाः पदं घृतवदि
ति च । तथा ब्राह्मणमपि । सा मैत्रावरुणामनतो घृतमपीड्यत तस्माद्घृतं प्रच्युतमिति । वृष्टिर्वा इडा
वृष्टेर्वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवंतीः पिबंतीति च तदिदं घृतरूपत्वं वर्षस्य शोभनत्वं । कर्तुरादिसं ३८
कीर्णत्वपरीहारेण विस्पष्टं शुक्लकपिलत्वादि वर्णस्य शोभनत्वं । तथाविधे हे इडे । इमानस्मदीयान् भद्रा

नच्छास्त्रोक्तयज्ञसाधनसंपूर्णान्दुर्यान्यज्ञगृहान्प्रत्यागच्छ । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । किं च मामभि
लक्ष्यानुव्रता अस्मिन्यज्ञव्रते अनुकूला सती एहि आगच्छ । उच्चब्रूः समुच्चये अपि च हे इडा विशेषपूर्व
मस्मदीयमस्मदीयानि शिरांसि निम्नुच्य नितरां म्रक्ष्य पूर्वकाः प्राणादिनाशो धमध्वं । त एवेडा विशेषा
दूराभिः सूनर्यतैः षड्भिर्नामविशेषैः स्पष्टीक्रियेते । इडादीनां गोनामविशेषत्वं सप्तमकांडे समाम्नातं । इ
डे रंते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुतेतानि ते अघ्न्ये नामानीति । एतेषां प्रदर्शनार्थत्वात् रमसादिकन
पि द्रष्टव्यं । हे जुष्टे प्रिये सेव्ये वा । तज्जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिमशीय प्राप्नुयां । हे उपहूते हे इडे एहि । सेवमागमनायास्मा
भिरनुज्ञाते अहमपि ते उपहूतस्त्वदीयामनुज्ञामशीय प्राप्नुयां । हे इडे अस्य यज्ञस्य ये यमाशीः फलप्रार्थना
सा मे सत्याभूयात् । अरेडता अनादरं कुर्वता मनसा तत्फलं साधयितुं शकेयं त्वत्प्रसादाच्छ्रान्तोऽभूयासं । मया
नुष्ठितो यज्ञः निःश्रेणीमिव क्रमेण दिवमारोहतु । आरुह्य च यस्यां दिवि यज्ञो हविर्भाजो देवा निवसति तां दि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शं स्वर्गं प्रदेशविशेषं गच्छतु। तमगच्छाम भाग्धं उपविशाः देवाः येन मार्गेण हविर्भाजन गच्छंति तेन च मा
३९ र्गेणायं यजमानो यज्ञो यज्ञमानो गच्छतु। उत कश्चिन्नाथाः यज्ञा अपि सर्वे तो आशृयंतां। आशिषश्चतु रु फलान्य
स्मा सुसं तु मा तात्प्रीतिनः अस्मान् प्रति दिव्या प्रीतिं गमे देवा जुषंता। उपहूतः पशुमान सानि वः उपहूतो ह प
शुमान् यासं। जुष्टिरसि ३ अयोत देवत्वं जुष्टिरसि प्रीति रूपासि। तो स्मान्भु प्रस्प्रीणयतो स्माभिर्जुष्टासि से
वितासि ते जुष्टिं सदीयां प्रीतिं गमेय। आसुः ना न ज्योतिः। पंक्ता अनो ज्योतिः। मम नो सोप मग्नित्त दाहुति धा अं
क्ष्यतां। केनापि वे कल्पेन विच्छिन्नः। मम यज्ञ वे कल्प परिहारेण संदधातु। बृहस्पतिः स्तनमेव नः अस्मदीयमि
मं यज्ञं तनुतां। विश्वेदेवा इह यज्ञे मादयंतां तृप्यंतु। आश्वलायन स्त्वाहरनीय पर्यग्नकरणेन इमार्जनमाह।
पात्स्तरणे स्जलिमं तद्विष्यामि आमे चयं ततन अर्जनमिति। ब्रह्म० मतो ब्रह्म शत्रो यत्नमभिधत्ता यज्ञो वैब्र
ह्मइति श्रुतेः। ह ब्रह्म यज्ञसाधक पुरोडाशं पिण्डं स्वसं प्रीतो भव। देवेभ्यस्त्वो दद्तो मे मा क्षायि दियमान ३९

स्वरूपाद्पक्षीणो मा भूः। याग कुर्वतो मम फलं मोप दस्तत्क्षीणं मा भूत्। देवस्यत्वा० ग्रहणानु हे दे विघो
तमाने दक्षिणा वरुणो गजाख्यामन्त्र ऋषीणां कद्देवता येन यतु प्रापयतु नाहं प्रतिग्रहीत स्वर्थः। अहं तु ते नब्रह्म
ग्रहीतं नादनेना मस्त तत्प्रमस्या मस्तत्ते प्राणवानन्न दात्रे यजमानाय वयो पश्वादिकं चास्तु। प्रतिग्रहीत्रे मह्यम
पि मयः सुखमस्तु। कः प्रजापतिरिदमादनं कर्म्मे प्रजापतयेदात्। यतः काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता।
अतः समुद्रं समुद्रं समुद्रवद्नंतं काममेवाविश। अहं तु कामेन कामाधीन एव त्वां प्रतिग्रहणामि। हे का
म एतत् दृष्टेन तवैव। हे काम एषा तवैव वधून कि गदगर्था। अपि वा गिरस ऽउत्तानानि मान पृथिव्याभिमानी इयं
वा। उत्तानां गिरस इति श्रुतेः। सत्वां प्रतिग्रहणातु नाहमिस्मर्धः। प्रजापते० मुष्मिंल्लोके। हे अन्वाहार्यं त्वं प्र
जापतेः कृतिर्गृ पस्य भागो सि की दृशः ऊर्जस्वान् बलवान् अरुप्रदत्वात्। पयस्वान् क्षीरवान् स्वादूत्त
मः। क्षीरपाकात्स्वादु शरीरगतान् प्राणादि पंच प्राणभेदान् पाहि। एकोवायुः शरीरगतस्थानभेदात्कार्य

भेदाच्च प्राणादिनामभिर्भिद्यते। स्थानभेदः पुराणे। हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः
३९ कंठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः इति। कार्यभेदस्तु नामनिर्वचनादवगंतव्यः। व्यानस्य सर्वशरीरव्यापित्वेनोव
हृशिधव्यापारत्वेन बाधान्याद्विरुक्तिः। यत्तु नागकूर्मादिवायुविशेषाणां मे ऽंतर्भावमभिप्रेत्य उक्तिः। दे
अन्याहार्यत्वमक्षितास्मिणोपरिमितोसि। अतः परलोके अक्षितोऽसि त्वां ददामीति शेषः। देवस्य त्वा० गत्वानु
ल्यख्याते। ब्राह्मणे देवताये ओदनरूपं त्वां नयतु शेषं पूर्ववद्व्याख्येयं। अग्नेर्वो० यात। मम्रवांसं। जिगिवांसं। त
त्र कार्यस्य निष्पद्यमानत्वात्परिध्येतमिसुक्तत्वात् ससृवांसमिति विशेषः। शेषं पूर्ववद्व्याख्येयं। यो भूतानां।
स्वाहा। यो रुद्रो देवो भूतानां भवतां सर्वेषां तेषामधिपतिः अधिकेन पालकः स्तंति चरः तेषां कर्मसंस्थानेन च ३९
रतीति तेनेति चरः। वृषादेव पुश्रेष्ठः। हे रुद्र त्वमस्माकं पशून्मा हिंसीः। एतदग्निमार्जनद्रव्यं तव हुतमस्तु स एवा
नद्यते स्वाहेत्यादरार्थः। देवान्यज। हे होतः त्वमनुयाजदेवान्यज। बर्हिषो० भूयासं। बर्हिरग्निविशेषः। नरा

शंस० भूयासं। बर्हिरग्निविशेषः। नराशंस० भूयासं। नराशंसोऽग्निविशेषः। शेषं स्पष्टं। अग्नेः स्विष्टकृ० म
यं। वाजस्य मा० ग्रभीत्। वाजस्यान्नस्य प्रसवहेतुना अमुष्याजुकाऽऊर्ध्वं ग्रहलेनंद्वो ऊर्ध्वं नत्रूहीनं। अथा
स० भक्तः। अथादन्तानि ग्राभेण नीचैर्गृह्णे नमसंदो निष्कृष्टान् करोतु। उग्राभं० धन्। उद्ग्राभं च ममोत्क
र्षं च निग्राभं चैव द्विषां निकर्षं च ब्रह्म परं ब्रह्म देवा अवर्द्धितवंतः। अथा स० त्सपत्नी। अथेंद्राग्नी मम सपत्ना
न्विषूचीनान्विष्वगतीन्स्वस्थानभ्रष्टा यथा भवंति तथा विशेषेण न वर्जयतां। वसुभ्यस्त्वा। यज्ञेनापि त्रे।
अनेनाज्ञेन लक्षणेन यज्ञेन वसून्देवान्तर्पितवानस्मि। रुद्रेभ्यस्त्वा। यज्ञो। अनेनाजनरूक्षणेन यज्ञेन रुद्रान्दे
वान्तर्पितवानस्मि। आदि० य० पूर्ववत्। अक्तं रिहाणाः। लिहानाः आस्वदंतः आज्येनाक्तं प्रस्तराग्रं। वियंतु
वयः पक्षिणः विविधमार्गं गच्छंतु। प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं। अहं प्रजां तत्कारणं च मा विनाशयामि। अग्नेर
हमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादि। आज्यभागदेवोऽग्निः हविःसेवित्वात्तेन हविषा पुरोयज्ञविरोधिनोऽसुरादीन्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अभिभवन् उत्कृष्टं जयं प्राप्नवान् तदा यामुज्जितिं यजमानोऽहं वैरिणामभिभवन् उत्कृष्टं जयं प्राप्तोऽस्मि। एवमु
३९ नरत्र व्याख्येयं। एता अग्मन्न्० मिषं। इमा आशिषः आगमन् मां प्राप्ता गच्छन्तु। वयम प्यायुरादिदोहं कामयमा
नाः तत्फल प्रदेनेंद्रेण युक्त त्वादिंद्रवंतः इंद्रेवनामहे। तनभ जने नन्तु अपोन्याद्रिरूपा इज्यामि यमिष्यमाण मन्त्रा
युगादिवं धुक्षी महि कामधेनुसदृशी इंद्रदेवतां दुग्ध्यास्म। आप्यायंतामापओ० मेरयु। आप आप्यरूपा ओ
षधयः पत्नयः फलरूपा ओषधयः पत्नरम् फलरूपा ओषधीः आप्यायपंतु हे प्रस्तर वय यवा मयेवा पुरोरितवृष्टि
जन्यतया मरुतां विंदवस्थ। हे प्रस्तर त्वं दिवं गच्छ ततोऽमू लोकात् लोकमस्माकं वृष्टिं प्रेरय। रोहितेन० गमयन्ति ला
३१२ टोरोहितहर्येत शब्दाः अश्वानां दूस्त्रीणामश्वानभिदधते। हे प्रस्तर रासैरश्वैरस्माद्य स्त्वां स्रुक्त वाको को
देवतां गमयतु संवदस्व। वामदेवदेवताकं यजुः। हे अध्वर्यो त्वमस्मा सह संवादं भाषणं कुरु। अगानग्नीत्।
हे अग्नीत् आग्नीध्र प्रस्तरः किमग्निमगात् सम्यक् गतः इत्यर्थः। इदमग्निमे वा आजापत्ये यजुषी। अग ३९
Indira Gandhi National Centre for the Arts
न्। हे अध्वर्यो सम्यगग्निमगात्। श्रावय हे आग्नीध्र प्रस्तरः प्रहृत इति देवेषु श्रावय। श्रौषट् इमे वामदेव्ये
यजुषी। हे देवाः श्रुतमस्तु। स्वगा दैव्या होतृ० शंयोर्ब्रूहि। दैव्यानां होतॄणां यज्ञः स्वगा स्वायोनामस्तु मानुषे
भ्यो होतृभ्यः स्वस्त्यस्तु। हे होतः त्वं शंयुदेवस्य संबंधिनं तच्छंयोरावृणीमह इति अनुवाकं ब्रूहि। आयुष्या०
पाहि। हे अग्ने त्वमायुष्य स्रुवोः पालयितासि। अतो ममायुश्चक्षुषी पाहि। ध्रुवासि। हे पृथिवि त्वं ध्रुवा प्र
तिष्ठितासि। अतो मामपि प्रतिष्ठितं कुरु इत्यर्थः। यं परिधिं० तयाते। हे अग्ने देवस्तुतिभिः श्लाघ्यमानः त्वम
यं मध्यम परिधिं पश्चिम भागे स्थापितवान् असितवानुकूलतया जोषं प्रियंतमेतं परिधिं त्वयि भरामि।
ऋ०३ किमर्थं नेद्विषः नोद्विपः त्वत्तोऽधियोगादपचेतयातै विमनस्को मा भूत्। यज्ञस्य० मितं। हे दक्षिणोत्तर परि
धा यज्ञस्य फलत्वं एवमन्तेषु यां उपसमितं दत्तं। वित्तं संचामि० देवतासु। लोकेषु आरुह्य सुगारोहणी यम
श्चैरशनादिभिः सर्वतो वर्धतु। तत्र रशनाशब्देन पत्न्यायनादावश्चोदरव ध्यमाना तंतुमयी च मेम

यी चक्षुषाभिधीयंते। रश्मिग्रहणेनाश्वमुखं वनलग्नो हस्तेन यावन्नियमनार्थं रज्जुविशेषस्य जाते। योक्त्र
शब्देनाश्वस्कंधेन बद्धमुपयुक्तो विशेषः। तल्पदनस्य पुरतः एषतश्चापसरणं वारयितुमुरः प्रदेशे बं
३९ धनोपयुक्तो रज्जुविशेषाः परिवर्त्तनशब्देनोच्यंते। अश्वतदग्नेश्चरशनादिस्थानीयाः परिधयः। हेअ
ग्नेतवबेधनदेतन्परिधिरूपान्रशनादीन्विमुंचामितद्विमोकेनसंतुष्टस्त्वं अस्मासुद्रविणंधेहि। य
द्वान्यद्द्रव्यं अन्नपानादिकंतदप्यस्मासुधेहि। अस्मदीयेदक्षिणेर्त्त्वं भागधानहविः प्रदानेनः प्रकर्षेण ब्रू
हि। विष्णोः शर्मासि। मेयं। शंयुः शर्मेः स्तुत्वमिश्रं बृहस्पतिपुत्रं ब्रूते। सहि बहुकार्येषु व्याप्रियन्ति सूरिरित्युच्य
ते। तस्य परिताहरुत्वात्परिधिप्रहरणं तदीयदेवयज्यया यजमानोऽहं हे अस्य यज्ञेन निष्पन्नो प्रतिष्ठांफलं
गमेयं प्राप्नुयां। सं स्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः इति विश्वेदेवाः यूयं संस्रावभागाः स्थः। जुहूपभृद्भ्यां सिच्यमानआज्य ३९
स्यः संस्रावः सएवभागोयेषांतेसंस्रावभागाः कीदृशाःदेवाः तेभागंलब्धुमिच्छावंतः। इषः बृहन्तः महान्तः

मर्त्येरागाः स्तुनीयाः। ततः केचित्प्रस्तरनुष्ठेनेतिष्ठंति अन्ये त्वास्तीर्णेबर्हिषि सीदंति। अस्माभिः क्रियमाणा
मिमांस्तुतिम्। भिलक्ष्यममीचीनेयमितिगणं तो यूयमस्मिन्यज्ञे उपविश्य हृष्टा भवत। अग्नेर्वामपातं हेजुहूदन
तौ युवामपि नश्वरग्रहस्य पृथिव्यभिमानिनो वहूः स्थानेश कस्तस्य यजमानस्य सुखाय स्थापयामि। हेसुखव
सोसुखेनमांस्थापयतं। हे जुहूपभृतौ युवां यज्ञभारवाहिनावेतौदेपत्नी रक्षतां। सोमस्यापीय। सोमस्यरेतोधा
रणाभिमानित्वात्तदीयभागेनाहं सुरेताः अदंभ्दरेताः सन्पूरंतो पिपीयधारंदंदं। त्वष्टुरहं पुषेयं। त्वष्टातु
निषिक्तरेतः पश्वादिरूपेण विकारयति। अतस्तद्योगेन रूपं पुषेयं। पुश्वासं मंपत्नीपत्याः रभेतां। स्त्वाहाप
त्यः सहितायेयंपत्नी मामुष्टुसंपादितेन कर्मफलेन संगच्छतां। तावुभौ मुक्तो परस्परसंदष्टो यज्ञस्य धुर्यौ भार
वाहकावभूतां। यज्ञमन्वतिष्ठतामित्यर्थः। संजानानौ परस्परमैकमत्यंगतौ अरातीः शत्रून्प्रविजहतौ विनाश
यतां दिविसुलोके स्थितं अजरराहितंज्योतिरादित्यात्मकसारंभेतां आभिमुख्येन प्राप्नुतां। दशोतेतनु भस्त्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यत्र तदभिमानिदेवतेत त्रयस्त्रिंशत् तेषां प्रातनुवः शरीराणि दश संख्याकाः संतिताः सर्वास्तनः य
ष्ठा॰ हे यज्ञ तदभिमानि देवतेत त्रयस्त्रिंशत् तस्यो प्रातनुवः शरीराणि दश संख्याकाः संतिताः सर्वास्तनः य
जमानो घृतेन प्रीणातु वर्षयतु नारिष्ठयोः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः नरास्तेषां संबंधिनो नाराः तेषु अतिशय
४० युक्तौ नारिष्ठा नग्नि वायू जाठराग्निः प्राणवायुश्च अतिशयेन नरेषु संबद्धौ तयोर्नारिष्ठयोर्देवयोः प्रशिषं प्र
कृष्टं शासनं ईडमानस्तुवन् यजमानः इह देवानां संबंधी सन् दैव्ये देवयोग्ये स्वर्गेपि संमतो दिया भत्। यंबो देवा॰
हहावितिः हे शतक्रतसाम संख्याक मंत्रिष्या दकौ नारिष्ठौ वां युवयोः ऊर्जोन्नस्य यं भागं देवा अकल्पयन् नात
दैन्त दिदानीं ममादीयत इति शतेन दत्तेन वां युवां उभौ प्रीणानि प्रीतौ कुरुतेमि। तेन भागेन हे अंहसः पा
पस्य हंतारौ युवां तृप्यतं। देवानां पत्नी॰यासां। मिथुनत्वसिध्यर्थं एकस्मिन्नेव मंत्रे तृतीय चतुर्थ देवते समस्य
तं। याश्च देवपत्न्यः यश्च गृहपतिरग्निस्तदुभयं मिलित्वा यत्संबंधि मिथुनं। तदीयप्रयोगेनाहं मिथुनेन पुत्रपौ ४०
त्रपशुगवादिरूपेण प्रकर्षेण भूयासं॰ उलूखले॰ मिस्वाहा॰ उलूखलादौ कपालादौ द्रव्ये यत्सिधा। शिष्टे यआ

ष्टिष्टं मम सर्वे पि विदांशाः अवप्रुषः प्रधानाहुतावनुपयुक्ताः विप्रुषः लेपाः नाम्रूवं न संयज्ञामि संभूयं वहो
प्रक्षेपामि इदं हविः विश्वेदेवाः सेवंतां। किं चास्मिन्यज्ञे उलूखलादावाश्लिष्टा विप्रुषा यावन्तः संतिताः सर्वा अपि
अग्नये य स्विष्टं सुष्टु देवतोद्देशेन मुक्ताः सुहुताः सुष्टु श्लिष्टाश्च यथा भवंति तथा जुहोमि स्वाहेति पूर्ववत्। अग्ने द
ब्धा॰ यो नि ऽस्वाहा। हे अग्ने मा दिवः पाहि। ब्रह्मलोकवासिनो देवाः ममापराधं यथा न गृह्णंति तथा कुरु॰ अदब्धा
यो॰ हिंसित जीविन। अत्रीतत नो उस्म शरीर प्रसिद्धये मकुशा दंभात्सुलविघ्नात् दुरिष्ट्यै। दुरिष्टात् यथा शास्त्र
नुष्ठानात्॰ दुरद्यन्न्यै या गाधिकारविरोधि स्वमस्तु॰ भोजनात् निषिद्धाचरणात् पितुरस्मदीयमन्नमविषम
न्नतं कुरु मुपदासु खोपवेशनेन निमित्तेन यो निंस्थानं कुरु। इदं फलीकरणद्रव्यं तुभ्यं स्वाहा हुतमस्तु। वेदो
सि येन त्वं॰ याजिनो। हे दर्भमय त्वं वेदनामासि तस्य नाम्नो यमर्थः विंनिरसिद्ध्यलाभसाधनमसि अतस्त्व
त्प्रसादेनाहं धनं विंदेय लभेम। तथा कर्मासि तस्य व्याख्याकरणमसीति॰ क्रीयते अनेनेति करणं वेदसंमा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जेनमस्माद्गृहन्यादिसाधनमस्तीत्यर्थः॰ अतस्त्वयासंमार्जनादिकंक्रियासं। तथात्वेमन्निनामास्ति। तद्यारव्यासन्नि
४२ नाधनस्यमानास्ति। अतस्त्वत्प्रसादेनतनेयंधनमस्तिगादिभ्योदेयासे। किंच। हेवेदभवानस्मद्गृहपस्तोयंधनपु
ष्टिंददातु। कीदृशंपोषंघतवंतंघृतादिभ्योजनसाधनसमृद्धं॰ कुलायिनंनिडःस्हंतुबहुगृहोपेतं॰ सहस्त्रिणंसह
स्त्रतक्षादिसंख्योपेतं॰ वाजिनंभोज्यान्नसमृद्धं। दृमंविष्यामि॰ करोमि। वरुणस्यपाशमिवयोक्रंविष्यामिसुंचामिसु
केतःसंज्ञानःसवितादेवःयंपाशंअवभीताबभात। धातुश्चदिधातुःब्रह्मणःयोनौस्थानेसुकृतस्यानुष्ठितस्यक
र्मणःफलभूतेलोकेपत्यासहस्थानेसुखंकरोमि॰ समायुषा॰ तनुवाममा। हेअग्नेअहमायुषासंगच्छे। प्रजया
संगच्छे। पातिव्रत्यलक्षणेनवर्चसासंगच्छे। अनेनकर्मणावत्सःपुनःपुनःउत्पन्नत्वासंगच्छेवियोगोनकदाचि
त्स्यादित्यर्थः। ममशरीरेणजीवात्माचिरंगच्छतो। यदप्सुतेसर॰ सरस्वति। हेसरस्वतितेतवयन्मधुसारांशोप्स्वस्ति। ६१
तथागोष्वश्वेषुचयत्मध्वस्ति। हेवाजिनीवतिअन्नसंपादकोदकयुक्तेसरस्वति। तेनमधुनामेममसुखमंधि

अर्कंकुरु। अग्नेव्रतपते॰। हेअग्नेत्वत्प्रसादादिदंव्रतंचरितवानस्मितद्व्रतंसमापयितुंअशकंशक्तोभवं। म
दीयंतद्व्रतमाराधिसमृद्धमभूत्। एवमुत्तरेषु॰ पिप्यास्वेयमा। आप्यायतांध्रुवा॰ अस्मिन्। यज्ञेयजमाना माद्
तिंप्रतिदेवयज्ञोदेवानहोतुमिच्छयः पयोघृतेनधनेनध्रुवाप्यायतांपुनःपुनःपूर्यतांसर्पोपाःसर्पपत्न्याःउत्ता
नायांगोरूपधारिण्याऊधःपयःपूर्णस्तनसंघातइवआप्यायतो। किंच। आदित्याःवेदरूपायाःउत्संगेवर्तमाना
ध्रुवाउरुधारामहाधारापुनःपुनःसिच्यमानाभिःआज्यधाराभिरुपेताअतएवपृथिवीविस्तीर्णवतीअस्मि
न्यज्ञेसम्यगाप्यायतां। प्रजापते॰ मानेन। यद्यपिस्वर्गादिलोकाःसर्वेप्रजापतिनासृष्टवान्।तत्संबंधिना
न्विभाव्यकर्मभूमित्वेनयजमानान्प्रतिविशेषेणनभांतितिनास्तितेषांविभाछद्वाच्यसं। भूलोकेहवि
र्भागलक्षणेनयजमानेनलोकंस्थापयामि। आश्राविते॰ देवान्स्वाहा॰ अस्मिन्यज्ञेयदग्निराश्रावितंसमीची
नश्रावयुक्तंयज्ञस्याश्रावितं॰ अतिक्रांतश्रावयेत्युक्तं॰ यच्चवषट्कृतंसम्यक्वषट्कारेणदत्तं॰ यज्ञस्यनक्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मतिक्रांतानुवचनदुक्तं। तत्सर्वपह्नः कल्पयन्तीत्यनन्तः। देवान्हुतं प्राप्नोत्वित्यर्थः। इष्टेभ्यः स्वाहेत्यादि। इष्टे
४२ भ्यः सम्यग्यागेनाराधितेभ्योऽग्न्यादिभ्यस्तत्प्रीतिशयार्थमिदंस्वाहाहुतमस्तु। येत्वनिष्टाअनाराधितास्तेभ्य इदं
यपर्हविर्भक्तं तदर्थमिदंस्वाहाहुतमस्तु। दुरिष्ट्यै यथानुष्ठानं तस्माभेषजे समाधानहेतुरिदंस्वाहाहुतम
स्तु। निरुक्त्यै० प्रायश्चित्तार्थं इदंस्वाहाहुतमस्तु। आसमंताद्दृद्धिशार्द्धिः पुष्टाचमार्द्धिः पुत्राद्यैः फलवैकल्यं
तत्समाधानार्थंस्वाहाहुतमिदमस्तु। भाभ्यान्यादंसम्यस्तनुवत्ताभ्यः स्वाहाहुतमस्तु। ऋद्धिः फलप्राप्तिः। स
मृद्धिस्तत्रैवातिशयः। तदुभयार्थं स्वाहाहुतमस्तु। शेषमेवमेवव्याख्येयं। इमंमे० चकेस्वाहा। हे वरुण मे
मदीयमिमं हवं आह्वानं श्रुधि शृणु। अद्य चास्मिन्दिवसे सुखय। अतस्त्वं चावस्युः पालनेच्छुः त्वामाचके आ
समंतादाह्वयामि प्रार्थये। तत्वायामि० प्रोषी स्वाहा। तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा मंत्रेण वंदमानस्त्वा यामि ४२
त्वां प्राप्नोमि। आशास्ते यजमानो हविर्भिस्तदृश्यतामानः मायुः शंसः। हे वरुण। अहेडमानः क्रोधरहितः इह क

मेधि बोधि अस्मद्विज्ञापनं बुध्यस्व। हे उरुशंस प्रभूततुतेनोऽस्माकमायुर्मा प्रमोषीः मा विनाशय। त्वं
नो अग्ने० समत्वाहा। हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं विद्वान् सन्वरुणस्य देवस्य हेडोऽस्मद्विषयं क्रोधं अवयासिसीष्ठाः अ
पनय। यजिष्ठो यष्टृतमो वह्नितमो शितमो तिरामेनदेदलांवौ शोशुचानोऽस्वंतदीप्यमानो विश्वा द्वेषांसि
सर्वान्विरोधकृतान्द्वेषान्स्मत्प्रमुमुग्धि। अस्मत्तः प्रमोचय। स त्वं नो० धि स्वाहा। हे अग्ने स त्वं नोऽस्माकं उत्सा
तरक्षणेनावमो भव अवरक्षको भव। कीदृशस्त्वं अस्या उषसो व्युष्टौ नेदिष्ठः अद्यतन स्मोयः कालस्योपरित
नेनातः कालेऽसं तं प्रत्यासन्नः नोऽस्माकं वरुणं वरुणेन कृतमभीष्टं निवारकं पापादिकं अवयक्ष्व विनाश
य। रराणो रममाणः सन्मृडीकं सुखसाधनमस्मदीयं हविर्भक्षय। ततो नोऽस्माकं सुहवः एधि सुखेनाह्वा
तुं शक्यो भव। त्वमग्ने० मनं स्वाहा। हे अग्ने त्वमयासि शत्रुभिरगम्यो स्वितथा अयासन्न अगम्यः सन्
अस्मन्मनसाहितः अवाहितः तथा गम्यः सन्देवेभ्यो हव्यं वहसि। अगम्य एव सन्नोऽस्माकं भेषजं वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ष्यपराधदोषशमनं विधेहि॰ अयाश्चा॰ग्ने॰ हे अग्ने त्वमयाः शत्रुभिरगम्योसि॰ अनभिशस्तीश्च अभिशंस
नं पापकीर्तनं तेनाभिप्रतिमुक्तोसि॰ सत्यमित्॰ एतत्सत्यमेव॰ किंचायसा अप्राप्येणाक्षयेणावयसा अन्ये
४३ नदुर्निरीक्षेण नासुपादाकृतोसि अरामरणरहितइत्यर्थः॥ किंच अयासन् अयमेव सन् हव्यमेवसन् ह
व्यमेनदाज्यं नहिवं वहासि॰ अयाः अयमेव त्वं नोऽस्माकं भेषजं न्यूनातिरेकदोषशमनं धेहि विधेहि स्वाहा
तुभ्यमिदमाज्यं दीयतइत्यर्थः यदस्मिन्॰घ॰ तेनस्वाहा॰ अस्मिन्यज्ञे मे मत्तः कृतं तोवाय दंतरगाम अंतरं
कृतवंतः न्यूनमतिरिक्तं वाकृतवंतः तदनयाहुत्याशमयामि॰ देवास्तत्सर्वं स्वीकुर्वन्तु॰ स्वाः संतु॰ अनेना
ज्येनआप्यायतां आभिमुख्येन वर्धंतां॰ यदस्य॰क॰ अहमस्य कर्मणो यदत्यरीरिचं स्वदतिरिक्तं कृतवानस्मि।
यन्न्यूनं कर्मणि न्यूनमकरं कृतवानस्मि॰ शेषं पूर्ववत्॰ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा हुतोग्निः स्विष्टकृत्सुहुतं ४३
जुहोति करोतीति सुहुतहुत् तस्मै आहुतीनां कामानां च समर्धयित्रे संवर्धयित्रे कामदायिने॰ प्रजापते॰ प्रा॰ स्वा

हा॰ हे प्रजापते त्वत् त्वत्तः अन्यः कोपि पुरुषः जातानि उत्पन्नानि तानि एतानि ता॰ तानि विश्वानि न परिबभूव
परिभावयितुं समर्थो नाभूत् उपलक्षणमेतत् सृष्टिसंहारयोरशक्त इत्यर्थः॥ अतस्ते यत्कामा जुहुमस्तत्का
ममस्माकमस्तु॰ वयं यज्ञानां पतयः स्याम॰ ब्रह्मप्रतिष्ठा॰ देवान्स्वाहा॰ ब्रह्मसर्वं जगदुपादानं यत्तत्त्वं ज्ञानमनं
तं ब्रह्मेत्युपनिषदि प्रोक्तं। तदेव मनसो वाचो यज्ञानां दर्शपूर्णमासादीनां हविषां पुरोडाशादीनां विशेषत आज्य
स्य च प्रतिष्ठा निर्वाहहेतुः सृष्टिस्थित्यादिकारित्वात्। एवं सति यदतिरिक्तं मंत्राद्याधिक्येन कृतं यच्च क
र्मणः संबंधि हीनं मंत्रादिभिर्न्यूनं यत्तुतः यच्छन्नं तदेव परब्रह्मकल्पयन्फलसाधनसमर्थान्। पर्वाणि यागका
लोऽभ्य प्रतिसंवत्सरं यज्ञ यागे भन्नं कुर्वन् एति अविच्छेदेन वर्तते तस्मादियं स्वाहाकृता स्वाहाकारेण संस्कृता
हुतिर्देवानेतु गच्छतु। यद्वो देवा अति॰ तनस्वाहा॰ हे देवा मरुतो वो युष्माकं संबंधि यत्कर्म अतिपादयानि। अहं
मतिपन्नं करोमि। अकरणं अन्यथाकरणं चातिपत्तिः। वाचा चित्त्वा वा मनसा पि देवहेडनं देयानां देवानां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

क्रोधकारणं यदस्माभिः प्रमत्तं प्रमत्तत्वेन संपादितं । अरायः अरिः मे शत्रुः यः कोपदस्तानिमित्तस्य दुरुणीय
४४ मेदारिरयुक्तान् करोति । तत्सर्वमस्मत्तो न्यग्निर्धेतन देहमतः स्थापयत तस्यलमस्मासु माभूत् । ततं म
आयस्त । तर्भुवः । मेमदीयमपः कर्मभानते सर्वतो दिग्भ्यो … तदुत देवकर्मेदृ
दानीं पुनस्तायतं भूयो विस्तार्यतं । किं च स्वादिष्ठः स्वादुतमः धीनि धीरः … हुतिः हचस्यायकमेवाशस्य
तां भजते तस्मादयं समुद्रः समुद्रसमानः पार्यदकादेवताकामयते तावदाहुतीः … इति ऋचेः । उत विश्व
भेषजः सर्वनिश्शमनहेतुः हे ऋभवः देवाः स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण हुतस्य हविषः स्वीकारेण समत्स्य
त । सम्यगेव तृप्ताः भवत । उद्वयं । स्वाहा । वयं … तमसस्परि … ऊर्ध्वं … उपरि वर्तमानं
ज्योतिः … उत्तरं … देवेषु … ज्ञानादिगुणयुक्तं सर्वं पश्यन्तः स्तुतिभिर्विविधैरुपासीनाः संतः ४४
उत्कृष्टतमं ज्योतिः … अगन्म प्राप्नुवाम । तस्मै हुतमस्तु । उद्वयं । … सूर्यात्मकस्य

वा । अत्यन्तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं यं देवं द्योतमानं … सूर्यं … आदित्यमुद्वहन्ति ऊर्ध्वं वहं
ति । उद्वतिपादस्तरणे । चित्रं देवानां तस्थुषश्च दिवानो द्योतमानानां … अनीकं समूहरूपं
। चित्रं आश्चर्यकरं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेः एतदुपलक्षितानां जगतां चक्षुरिव प्रकाशकं सूर्यात्मकं तेजः उदगा
त् उदितमासीत् । एवमुदितो जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा … सूर्यो देवो दिवं पृथि
वीमन्तरिक्षं च आप्राः आसमन्तात् … इमं मे । तत्त्वा यामि । त्वं नो अग्ने । स त्वं नो । त्वमग्ने अयासि । प्रजा
पते । एते मन्त्राः … इमं जीवेभ्यः । पर्वतेन स्वाहा । जीवेभ्यः सर्वेषां जीवानामर्थे इमं होमे परिधिं दधा
मि धारकं दधामि स्थापयामि एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चिदपि एतमर्थं शतसंवत्सरसंख्याकस्यायुषो
ऽर्धं चाशु दूर्ध्वरूपमेतं भागमागात् मा गात्तु । किं तु । किं तु शतं शरदः पुरूचीः पुरूणि बहूनि गमनं यानि या
प्नुवन्तीति पुरूच्यः तादृशीः एषां जीवानां मध्ये पर्वतेन पर्वतसदृशेनानेन होमेन तिरोदधतां । व्यवहितं

कुर्वतां। यत इंद्र० विमृधो जहि। हे इंद्र यतो वयं भयामहे बिभीमः विघ्नं प्राप्नुयामः ततः तस्मात् नः अस्माकं
८५ अभयं कृधि कुरु। तदेवाभिनिर्दिशति हे मघवन् मघ इति धननाम धनं चास्य हविः तद्वत्। शग्धि यः समर्थो भ
वत् य संबंधि स्वेन त्वं कर्तृकां ऊतिं नः अस्माकं तत्र रक्षणाद समर्थो सी समर्थः। द्विषः शत्रून् विजहि मारय।
मृधः संग्रामकामांश्च विजहि। सेवंतु भ्यं हविः प्रदीयते। हे इंद्र यतो मत्सुगोग याता दर्शयामहे वयं भीतिं
प्राप्नुमः। ततः त्वं तस्मात् नो अस्माकं अभयं कृधि कुरु। हे मघवन् तत्र त्वं न येनो अस्माकं तवोतये त्वदीयरक्षार्थं
शग्धि शक्तो भव त्वं। किं चास्माकं शत्रून् विजहि विनाशय। मृधः संग्रामांश्च विजहि। स्वस्तिदा० अभ
यं करः। स्वस्तिदा क्षेमस्य दाता विशः पतिः प्रजायाः पालकः वृत्रहा नाशयिता विमृधो विनिवारितसं
ग्रामः वशी जितेंद्रियः वृषा कामस्य सिक्ता शोभनमस्मत्प्रसन्नः इंद्रः नः अभयंकरो भयनिवृत्तः करो ४५
ऽयमिंद्रो नोऽस्माकं पुरः एतु अग्रतो रक्षकत्वेन वर्ततां। आभि० त्वामग्ने हरिवन्नश्वयुक्तेंद्र आभिर्गीर्भिर

स्मदीयस्तुतिभिर्देइमानः त्वं अंतो स्माकं मंत्रः अनमर्गतो स्नदर्थे आप्यायय। अतिवर्द्धय। यदा यस्मिन्का
ले लोतभ्यः लोकार्थं मर्त्येलोके ग्राम इतः पर्वतान् निधान्वा रुजामि। भग्नान् करोमि। अथ तदा वयं तेन या
नुग्रहात् भूरि विधभाजः स्याम। प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म। अनाज्ञातं० यथातथं। यस्य यज्ञस्य संबं
धि यदंगं अनाज्ञातं शास्त्रोक्तक्रमेणास्माभिरज्ञातं सम्यक् न ज्ञातं अथवा० तदर्थं न ज्ञातं सत् मिथ्या क्रि
यते मिथ्या क्रियते यज्ञानादज्ञानात् अन्यथानुष्ठीयते। हे अग्ने अस्य कर्मणः संबंधि तत्सर्वं अंगं कल्पय फ
लप्रदानसमर्थं कुरु। हि यस्मात्कारणात् यथातथं कर्मणां वस्तुत त्वं वेत्थ विद्धि। पुरुष० यथातथं। यो यज्ञः सो
गः पुरुषसंमितः पुरुषसदृशः। यथा पुरुषो यन्नम्रमानितिरिक्तविशिष्टावयवस्तथा यज्ञोपि। किं च योम
न्त्रः पुरुषसंमितः पुरुषेण सम्यक् निर्मितश्च। यस्मादेवं तस्मात् हे अग्ने तदस्य सादि यदेवं वत। यस्माकं०
यज्ञानि। पाको बालः तद्वदन्ये मत्ये रस्मत इति पाकतरः। बालवद् प्रबुद्धमतयः दीनदक्षाः स्त्रीलोकाः

मर्त्तासो मनुष्या यजमानाः। यत्तस्य यदंगं मनसा स्वकीयेन नमन्यते नो प्रबुध्यंते तन दंगं विजानन् ऋतुवत् कृ
४६ त्स्नमानाभिः यजिष्ठः अतिशयेन यष्टुं समर्थो हे तान् देवानामाक्रान्तान् दैवान् मनुष्याण् ऋतुशो यजाति तद्
तुकाले यजयतु। पुनस्त्वां कामाः। हे अग्ने त्वा आदित्या रुद्रा वसवश्च पुनः समिंधतां। उपशांतं पुनः संदीप
यंतु। शरीराणि वर्द्धयस्व। तत्र तस्य पितुः ईंसानि यजमानस्य कामाः संतु। यस्य आत्मनो ० चर्षणिः। मेमम कू
लिनो यदंगमात्मनो मिंदामृता स्वरूपात् भिंदितो हिंसितमभूत्। अग्निस्तदंगं पुनराहाः आहरतु। कीदृशो
ग्निः जातवेदाः जातमुत्पन्नं यत् किंचिद्वेत्तीति जातवेदाः। विचर्षणिः तत्पुनः सभाधातुर्विचक्षणः। पुनर
ग्नि० मस्त्वोः। यत्रैव यदंगं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव चक्षुर्हीयते। येन यज्ञेन यत्र भवं तं यजमानो नुप ४६
राभवतीति स्वेन शतात्। तस्मादयमग्निर्यज्ञांग साधनेन यजमानाय महामेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् तथै
वेंद्रो बृहस्पतिश्च यज्ञांगं समाधाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवंतौ। अश्विनौ युवामपक्षोर्मदीयाक्षिणोश्च

क्षुर्दर्शनसामर्थ्यमाधत्तो। व्याहृतयस्त्वादावेव व्याख्याताः। अवते हे० कृतानि। हे वरुण ते हेडः तव
क्रोधं नमस्कारैरवे महे शमयामः। यज्ञेभिः यज्ञपूजाविशेषैर्हविर्भिश्च युगो आशादिभिरवे महे
शमयामः हे असुर हे प्रचेतः प्रकृष्टचित्त हे राजन् दीप्यमानः अस्मभ्यमनुग्रहार्थं क्ष
यन्निहनिवसन् अस्माभिः कृतान्येनांसि० श्रथः श्लथय। उदुत्तमं० त्वाम० हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं
पाशं बंधकं दोषं अस्मदस्मत्तः उदश्रथाय उत्कृष्टं शिथिलं कुरु। अधमं निकृष्टं पाशं विश्रथाय शिथि
ली कुरु। मध्यमं पाशं विश्रथाय वियुज्य शिथिली कुरु। अथानंतरं हे आदित्य तव व्रते त्वदीयेकर्म
णि अदितये खंडनाहिंसाय अनागसो अपराधरहिताः स्याम। इमम्मे वरुण इत्यादयो व्याख्या
ताः। तंतुं तन्वन्० दैव्यं जनं। हे अग्ने तंतुं यज्ञं तन्वन् विस्तारयन् रजसा लोकस्य भानुं भासमानादित्यमनु
हि अनुगच्छ। रश्मिद्वारा सूर्यमंडले प्रवेशादित्यर्थः। किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतो यज्ञस्य पथो गमन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मार्गान्। यद्वा ज्योतिष्मतः स्वस्य पथो देवयानान् धिया कृतान् कर्मणा संपादितान् रक्ष पालय। किंच जो
४७ गुवां नो रुणां अपः कर्म अनुल्वणं अनतिरिक्तं वयत कुरुत त्वं मनुर्मंतव्यः स्तुत्यो भव दैव्यं जनं देवसं
बंधिनं देवयागादिकर्तारं पुत्रं जनय। उद्बुध्यं० मंत्रः स्वाहा। हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व वर्द्धस्व। प्रति जागृहि अ
यं हितो भव। इष्टापूर्ते वैदिकलौकिके श्रौतस्मार्ते कर्मणि एनं संसृजेथां। अनेन यजमानेन संयुक्ते स्या
तां। अयं च यजमानः स्वपितरं बालके पुत्राने फलपालकं त्वां प्रति पुनः कृण्वन् पौनः पुन्येन क्रियमाणमनु
ष्ठानं त्वमिए तं ते लुं मदीयं यागमन्वातांसीत अनुमंतनोतु। त्रयस्त्रिंश तंतवो० अयं तु। तन्त्वं प्रतिष्ठा
याय ततनव ६ तंतुस्थानीयाः। यथा तंतुभिः पटो निष्पाद्यते तथा तास्मन वायज्ञे विस्तारयंति तितं तत ४७
यो यज्ञनिष्पादकाय यथाविगादनः त्वधना दविंदमंतज्ञेदं ने अनुतिष्ठंति तं यं प्रमात्र त्वादीनां यज्ञा
भिमानि देवानां च लिंगादि यज्ञोगानां च मध्ये तत्र अप्रविच्छिन्नं तदेवतत्सति मं दधामि अतः स्वाहा। सु

ष्ठु प्रसंहितो घर्मो दीप्तो यज्ञांगविशेषो देवानप्येतु प्राप्नोतु। अन्वग्निः० आततान। अयमग्निरुषसां उ
षः कालानां अग्रमुषाग्रमन्वख्यत्। अनुक्रमेण प्रकाशितवान्। अयं जातवेदाः प्रथमो मुख्यः
सन् अन्हान्यप्यन्वख्यत्। किंच सूर्यस्य पुरुत्रा पुरून बहून् रश्मीनन्वख्यत्। किंच द्यावापृथिवी उ
भे अप्यनुक्रमेण आततान सर्वतो व्याप्तवान्। मनो ज्योतिः० घृतेन। या उषसः प्रातःकालोपलक्षि
ता आहुतयः याश्च निम्रुचो ममसायंकालोपलक्षिता आहुतयः। इष्टाः इतरैर्यजमानैरनुष्ठिता मया त्व
त्वरितास्ताः सर्वा आहुतीरनेन घृतेन हविषा संदधामि अविच्छिन्नाः करोमि। पूर्वार्द्धं पूर्वं व्याख्यातं। भ
रग्नये च० स्वाहा। भूर्भुवः सुवरिति त्रीणि पदान्यस्य यानि न व्यस्तरूपेण समस्तरूपेण च मंत्र चतुष्टय
परतां प्रतिपद्य अग्न्यादिदेवता प्रतिपादकानि। तथा सत्य समर्थः संपद्यते। भूरित्येतेन मंत्रेण प्रतिपाद्या
ये पृथिव्यै महते प्रौढाय पूज्याय च स्वाहा सुहुतमिदं हव्यमस्त्विति। एवमुत्तरेष्वपि मंत्रेषु व्याख्येयं। समस्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अग्ने० घृतेन। हे अग्ने तव समिधः सप्तसंख्याकाः। अश्वत्थोदुंबरपलाशशमीविकंकताशनिहतवृक्षपु
करपर्णमयाः। अतएव स्रुवस्रुक्कोशयोः क्रान्संभारान्समंत्रकाननुक्रम्य इति वानस्पत्यस्रुवसंजहार। ज्वा
४८ लाः सप्तजिह्वाश्च सप्त तथा चाथर्वणिका आमनंति। काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधू-
म्रवर्णा। स्फुलिंगिका विश्वरुची च देवी लेलीयमाना इति सप्तजिह्वा इति। ऋषयो मंत्राः ते च यथा क्रम स
मित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः अश्वोस्य दंकन्नाय दध्यत्येति च इत्यादयः समाम्नाताः। त्रियाणि धा
मस्थानान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजहिताग्नीध्रीयाख्यानि सोमयागे वह्नि
धारकाग्निः सप्तसंख्याकानि। होत्राः होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा ४८
ग्नीध्रो ऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः। त्वां यजमानाः सप्तधा यजंति। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः
षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तप्रकाराः। तादृशस्त्वं सप्तयोनीराहवनीयादिस्थानानि

घृतेन सर्वतः पृणस्व। प्रजापतये त्वादिस्य छंद। जातवेदसे० त्वग्निः। वेदांसि वेदनानि ज्ञानानि जातान्युत्प
न्नानि यस्मादग्नेः सोऽयं जातवेदाः। आधानेन संस्कृतेऽग्नौ पश्चात्तदा कर्त्तव्यविषयाणि ज्ञानान्युत्पद्यं
ते तस्मै जातवेदसे यागकाले ऽरातीयतः सोमं सुनवाम अभिषुतं करवाम स्वयं सर्ववेत्तीति वेदोऽग्निः। स्वा
रातीयतोऽस्मान्शत्रूनतिलंघ्य शत्रुत्वं कर्त्तुमिच्छतः पुरुषान्निदहातितितरां भस्मीकरोति। किंच सोऽग्निः नोऽस्मा
कं विश्वा दुर्गाणि सर्वा आपदोऽतिपर्षत् अतिशयेन नाशितवानित्यर्थः। किंच यथा लोके नाविकः सिंधुम
मुद्रं नावा विकस्तारयति तथाग्निर्दुरितानि पापान्यतिशयेन तारयतीति शेषः। समं क्तं० गछतु यत्स्वा
हा। इदं प्रस्तराख्यं बर्हिः घृतरूपेण हविषा समक्तं सम्यगक्तं भवतु। तथादित्यवसुमरुदादिभिर्दे
वैः घृतेन सम्यगक्तमस्तु। ततो दिव्यं द्योतमानं नभः आदित्याख्यं यत्ते नोऽस्ति तत्तेजोऽयं प्रस्तरमाप्नो
तु। स्वाहा समर्पितोऽयं प्रस्तरः। देवा गातु० वातेधाः स्वाहा। हे मार्गविदो देवाः पूर्वं यं मार्गं लब्ध्वा समागताः

पुनः प्रतिनिवृत्यतं मार्गं गच्छतः हे मनस्तः पतेः देवभो क्रतुर्दक्षः इमं नो यज्ञं निधेहि यादि तमादि गन्तारं अ
त्मा विदमाजुहुतमन्तु। सर्वक्रिया पवर्तके वायो निधेहि। इदमाजुहुतमन्तु। स्वाहा। सं० क्षेष्णाः देवजोषा त्रसद
४९ लिंगदाग्न कं सर्वमासि ममापि सदा सकं भूयाः। सं तेसि पौल्य कमसि। ममापि सर्वमिष्टं भूयाः। तेवर्ण मा च्यावि
तमसि। अन्तो मे ममापि वर्णं मयाभिमन माच्यना यवश्री स्वं भूयाः अक्षितिरसि। अन्तो ममापि मा क्षेष्ठाः क्षय
मगाः। प्राच्यां० मार्जयंतां। मार्जयंतामिति पाठः प्राच्यां दिशि व्यवस्थिताः ये देवाः ऋत्विजस्ते मार्जयंतां।
आत्मनो मां शोधयंतां। एवं दक्षिणस्यामित्यादयो व्याख्येयाः। यज्ञादीनां प्रत्येकमेकत्वान्मार्जयंतामित्ये
कवचनपाठः। संभूयदत्वान्मार्जयंतामिति बहुवचनपाठ इति विवेकः। समुद्रं वः० प्रयसः हे आपः वः
युष्मान् समुद्रमपांपतिं प्रहिणोमि प्रापयामि। यूयं च स्वां योनिं समुद्रं अपि गच्छत। समुद्रं प्राप्नुत। अहमपि ४९
न युष्मत्प्रसादात् प्रजया अछिद्रो निरंतरो भूयासं। मे प्रजा मा विछिदि। पयश्च मत्तो मा परासेचि। पुनरनु

पयुक्त तया सिक्तं मा भूत्। कीदृश्यो यूयं अक्षताः क्षयरहिताः। विष्णोः० द्विष्मः हे प्रथमप्रक्रम त्वं अभि
मातिहा शपथ्याती विष्णोः क्रमोसि। गायत्री छंदो देवतया अनुगृहीतो हमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुक्र
म्य विक्रमे पादं प्रक्षिपामि। यमभिमानिनं यं द्विष्मः सोभिमातिर्निर्भक्तो स्मात् प्रदेशान्निसारितः। विष्णोः०
द्विष्मः। अभिशस्तिरन्येण पापादिनोपवादः तद्धंता। विष्णो० राती० द्विष्मः। आतिः संबंधलाभलक्षणकरण
मरातिः तद्धंतत्वस्य विरोधिनो रातीयतस्तान् हंति। विष्णोः० शत्रू० द्विष्मः। शत्रुत्वं हिंसकत्वं तद्युंतो
वैरिणः शत्रूयतः तान् हंति सर्वेषां मंत्राणां शेषं पूर्ववद्व्याख्यातं। अग्न म० दृष्टिसि। हे आदित्य त्वत्प्रसादात्
धनं सुवः फलभोगस्थानं स्वपुत्रपौत्रादयो गच्छेम। ततो मोक्षद्वारं सुवरादित्यलोकं गम्यास्म। तदर्थं मंद
तवमं दृशः कृतसाक्षात्कारः छिनसि मा छिन्नोहं त्वं। ते त्वदर्थं यत्तपो स्माभिरनुष्ठास्यते तस्मै तपः सेव
तेतत्वानुग्रहात्मा दृष्टि आसमंतात् ऊर्ध्वो विछिन्नो भूवं। सुभूरसि० धेहि। त्वं सुभूरसि सुष्ठु भवत्सु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८२०६७

देतेतिसुभूः। रश्मीनां रश्मियुक्तानां चंद्रादीनां मध्ये श्रेष्ठोसि। आयुषः स्थापयितासि। अतो मय्यायुः स्था
५० पय। एवं ब्रह्मवर्चसस्य स्थापयितासि अतो मयि ब्रह्मवर्चसं स्थापय इदमहं॰ द्विष्मः। योभ्रातृव्यो मदी
यांदेवीं पृथिव्यादिलोकत्रये प्राच्यादिदिक्षु मम विरोधमाचरति मदीयमन्नाद्यं वापजिहीर्षति। अमुंभ्रा
तृव्यं ततः पृथिव्यादेरिदं निर्भजामि। शीघ्रमेव निःसारयामि। इदानीं विरोधमनाचरंतमपि कालांतरे तदा
चरणशंकया यं भ्रातृव्यं वयं द्विष्मः सोपि निःसारितः। संज्योतिषाभूयं। अहमादित्यज्योतिषां संभुवं संग
ताभ्यासं। ऐंद्रीमावृतमन्वावर्ते। परमैश्वर्ययोगादादित्य इंद्रः। तदीयमावर्तनं अन्वहमपि प्रादक्षिण्येना
वर्ते। समहं प्रज॰ स्पोषः। अहं प्रजया संगतो भूयासं। प्रजा मया संगता भूयात्। रायस्पोषेण वैयोज्यां। समिद्धो॰ ५०
ध्यास॰। हे अग्ने अनया समिधा प्रदीप्तस्त्वं मे मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व। तथ दीपयिताहमपि त्वत्प्रसादाद्दीप्सिः
भूयासं। वसुमा॰ यानः। हे अग्ने अयं यत्त्वत्प्रसादाद्वसुमान्धनवान्। अहमपि त्वत्प्रसादाद्वसुमान्वसु

संतो भूयासं। अग्न आ॰ यंवनः॰ दुच्छुनां॰ रयिं मयि॰ हे अग्ने यस्त्वमादित्युक्तानामस्माकमायूंषि पवसे शो
धयामि अदस्तु संदिदहसी सर्थः। नोस्मभ्यमूर्जं बलमिषमन्नं समं तासुवः प्रेरय देहीत्यर्थः। दुच्छुनां वैरि
सेनामारबाधस्व निराकुरु। सक्तारोतापः शत्रुः कर्मवाची शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः। हे अग्ने त्वं स्वपाः
अस्मे अस्मान्यवस्व शोधय। मयि ब्रह्मवर्चसं व्यवहारसामर्थ्यं पुष्टिं धनं च स्थापय। अग्ने गृहपते॰ ज्यो
तिष्मतीं। अयमग्निरस्मिन्नाहे सर्वदा धार्यते इति गृहपतिरित्युच्यते। हे गृहपते अग्ने गृहपतिना त्वयानु
गृहीतोहं शतं हिमाः शतं हेमंतान् शतवत्सरान् सुष्ठु गृहपतिर्भूयासं। त्वमपि गृहपतिनामया स्रजितः सु
ष्टु गृहपतिर्भूयाः। तंतये अनुत्सन्नपुत्रो त्सन्नये ज्योतिष्मतीं नद्युत्सन्नि प्रकाशानसमर्थां ताम् आशिषं आशासे अमु
ष्मै ज्योतिष्मतीं। अमुष्मै देवदत्तादिनामकायोत्सन्नपुत्राय ज्योतिष्मतीमभिवृद्धिप्रकाशनसमर्थां तामाशिष
माशासे। कस्त्वा॰ विमुंचतु। हे यज्ञ पूर्वकः प्रजापतिः त्वां युनक्ति युक्तवान्स एव इदानीं त्वां विमुंचतु। यं देवा॰

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उपवेषो० हविर्दो० कुरु। हे काष्ठविशेष देवा मनुष्यसंबंधियज्ञयुक्तपालोपधानायुक्तकर्मकारिणमुपदे
५१ शं अकल्पयन्। हे उपवेष त्वं येषु प्रभायीद सोऽस्मत्तोपरतास्तानस्मदर्थमिहानीयानुरक्तान्कुरु। हे उपवेष पा
स्माकं समीपे प्रजादिकं विच्छिन्नान्कुरु। मनुष्यान्पशूंश्च चिरंजीविनो व्ययरहितोऽस्माद्यभिचरेद्योऽपरे
षयं द्विष्मस्तस्य तथास्येनामग्र्यप्रहरति। यद्यभिचरितुमिच्छेत्तथाम्मे अथाभिचर्यमाणस्योपवेषे शुष्कं
सो देवदत्तम् छवित्स्येवं गृहीत्वा करणे यत्र हरति यज्ञवत्र हिंसार्थतया प्रहरतीत्यर्थः। अथवा अस्मै द्वेष
मुद्दिश्य तत्संजनामग्रहीत्वा प्रहरतीत्यर्थः। अग्ने व्रतपते० राधिन्त्वा हा। हे अग्ने व्रतपते प्रमादादिदं व्रतं चरितवा
नस्मि तद्व्रतं समापयितुमशकं शक्तोऽभवं। मदीयं तद्व्रतमाराधि समद्भूमन्ते। एवमुत्तरेष्वपि व्याख्येयं। य
ज्ञो बभूव० स्वीणां। इदानीमनुष्ठितोयं यज्ञो बभूव यसंपूर्णोऽभवत्। स यज्ञ आ बभूव पुनरप्यावृत्तोऽभवत् स ५१
यज्ञः प्रजज्ञे प्रतिजज्ञे। अस्मान्कालस्येनानुष्ठानस्तु नः इति ज्ञातवान्। अत एवास्मदेहे स यज्ञो वावृधे पुनः पु

नरवर्द्धत। स यज्ञोऽस्माभिरिज्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु। स यज्ञोऽस्मानप्यधिपतीन्नः
५२ धिकमनुष्ठानस्य फलकानं करोतु। वयमर्पितस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादाद्यीणां यज्ञसाधनानां पत
यो भूयास्म। गोमानं० सभावान्। हे अग्ने पुरा वन्तेनायप्रार्थ्यमानो यज्ञ एतैर्विशिष्टो भूयात्। बहवो
गावो यस्य संतीति गोमान्। एवमविमानश्वीतियोज्यान्त्वस्सखा ऋत्विग्रूपेण मनुष्येष्टुक्तो देवाः सखा
योयस्य यज्ञस्य तादृशः सद्मिन्सदे गोपमष्योऽनभिभवनीयः इडावानन्नवान्। प्रजावान्बहुप्र
स्प्रदः। दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठानादविच्छिन्नः। रयिः बहुधनोपेतः पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलः मंत्रेषु
ष्ठानेन चमलेषु वैकल्यरहितः सभावान विकलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छं त्यामहत्सो विद्वत्सभया युक्तः। असुः प्रा
णः सोस्यास्तीत्यसुरः। हे अग्ने असुरप्राणवन्त्वमेष पुनः प्रार्थ्यमानो यज्ञ उक्तविशेषविशिष्टो भूयात्॥ ब्रा ५२
ह्मणाः तर्पयितव्यं। हे परिचारकाः भवंतः ब्राह्मणानृत्विजोऽन्यांश्च तर्पयितवे तर्पयेरन् भोजनादिभिः
इति श्रीमत्सायपुंडोपनामकवैजनाथभट्टकृतावौपासनीयदर्शपूर्णमासमंत्रार्थसंग्रहचंद्रिका समाप्ता ॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ इतिदर्शपूर्णमासमंत्रार्थसंग्रहचंद्रिकासमाप्ता॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts